

zomer 2017
nr.2 €9,90

Identiteit & diversiteit / Groene strategieën

de Helling





Foto: Philippe McIntyre (Cityswim Amsterdam)

de Helling

8 Theo Witvliet over Martin Buber

"Morgen kan alles anders zijn" — Martine Velez

12 **Ongelijkheid**

Waarom het huwelijk tussen links en de arbeidersklasse mis liep — Pieter Pekelharing

20 Polarisatie in Rotterdam

Vooruitblik gemeenteraadsverkiezingen — Judith Bokhove

24 In beeld › Ego documenta Felix de Rooy

33 Felix de Rooy over James Baldwin

"Ieder van ons zoekt naar liefde en begrip" — Erica Meijers

38 Het recht van alle leven

Niet-westerse visies op ontwikkeling — Dorine van Norren

42 **Op de helling: technologie op de lokale agenda**

— Alderik Visser en Rico Brouwer

45 De duivel of de diepzee

Mijnbouw in de mondiale meent — Mieke van der Vegt en Richard Wouters

49 In beeld › *De koningin van de dieren & de mooiste tuinen*

— Hristina Tasheva

57 Strategieën voor groene beweging

Gesprek met Hein-Anton van der Heijden, Suzanne Kröger en Socrates Schouten — Linde Jansen

62 **Gamen** om de planeet te redden.

De kracht van het spel — Joost Raessens

66 30 jaar de Helling: symposium 7 oktober

73 In woord & beeld › China, een oefening in kijken — Bart Stuart

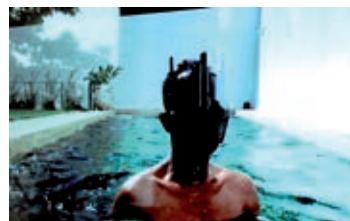
Afgunst — Column van Thomas Mertens 48

En verder 69

Bureau de Helling 70

Over de auteurs 72

Omslag: Charl Landvreugd, 'Movt nr.8; Late Birds', 2015. Performance/foto.



ik en



Toen ik nog hulpeloos op de commode lag te spartelen, hield mijn oudere zus mijn buik vast, zodat ik er niet af zou vallen. Zij was bij mij, voor ik wist dat ik zelf bestond. 'In den beginne was de relatie', zo luidt een van de bekendste zinnen uit het boek *Ik en jij* van de joodse denker Martin Buber (p. 9).

Niemand kiest de wereld waarin hij/zij wordt geboren, maar iedereen moet er wel zelf een weg in vinden. De schrijver James Baldwin (p. 32) worstelde een leven lang met de verachting van mede-Amerikanen voor zijn zwarte huid en zijn seksuele identiteit. Zowel Buber als Baldwin geloofden in de mogelijkheid van echte ontmoeting tussen mensen, waarbij ook diepe scheidslijnen (even) kunnen wegvallen.

Ontmoeting is een belangrijk thema in deze Helling. De uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen laat in veel steden een gesegregeerd landschap zien; steeds meer mensen identificeren zich voornamelijk met gelijkgezinden. Judith Bokhove voorziet een felle strijd voor de gemeenteraadsverkiezingen in Rotterdam. Pieter Pekelharing roept links op uit de liberale bubbel te komen en de relatie met de onderklasse te herstellen. Nu de PvdA grotendeels is weggefallen, ligt de bal wat dit betreft meer dan ooit bij GroenLinks.

Daarbij gaat het niet alleen om sociale thema's als gelijkheid en diversiteit, maar ook om duurzaamheid. Wat is de beste strategie om meer mensen aan te spreken? Sociale beweging, verantwoorde games of verandering in eigendomsverhoudingen? (p. 57 ev) Dorine van Norren pleit voor een grotere openheid voor niet-westerse concepten bij het ontwikkelen van doelen voor duurzaamheid. Ze wijst bijvoorbeeld op Ubuntu, dat uitgaat van een levendige relatie tussen al wat leeft. Pas door de – soms confronterende – ontmoeting met de ander leer je immers jezelf kennen. Dat is een benadering van identiteitspolitiek die openheid kan bieden. Het is geen afscheid van het ideaal van individuele ontplooiing, maar wel van het concept van de individuele autonomie: zonder jou word ik nooit mezelf.

In mijn eerste redactioneel, precies tien jaar geleden, schreef ik over de zoektocht van links naar nieuwe verhalen en de zich verhardende identiteiten in de samenleving. Om die identiteiten open te breken, zijn relaties nodig over scheidslijnen heen. Nu ik net zoals mijn voorgangers na tien jaar afscheid neem als hoofdredacteur van dit mooie blad, dank ik redactieleden, auteurs en beeldmakers, collega's van Bureau de Helling en GroenLinks, de drukker en de binder en in het bijzonder ontwerper Mark Schalken, zonder wie de Helling niet zou zijn wat hij is. Zij allen hebben mij veranderd, en wat mij betreft blijft de Helling bijdragen aan verandering in politiek Nederland.

/ Erica Meijers

de Helling

Tijdschrift voor politiek & cultuur

Jaargang 30 · nr 2 · zomer 2017

Los € 9,90, jaarabonnement € 36,50,

Jongeren-abonnement (t/m 27): € 19,50

Banknummer: NL60 TRIO 0390109096

t.n.v. Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks,
met vermelding van de Helling.

ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE Erica Meijers

REDACTIE Natasja van den Berg, Suzanne Kröger,
Herman Meijer, Socrates Schouten, Bart Stuart,
Farid Tabarki, Rens van Tilburg, Alderik Visser.

ONTWERP de Ruimte ontwerpers/Mark Schalken

DRUK Drukkerij Raddraaier (papier 100 % recycled)

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008, 3503 RA Utrecht

redactiedehelling@bureaudehelling.nl

tel 030 239 99 07, abonneezaken: 030 239 99 59

www.bureaudehelling.nl (> 'tijdschrift')

Kunstenaar Charl Landvreugd is geboren in Suriname en woont in Nederland. In zijn werk onderzoekt hij de pluraliteit van zwarte identiteiten en de gelaagdheid van een Europese Afro identiteit en hoe dit tot stand komt in de beeldende kunst. Hij is PhD kandidaat aan het Royal College of Art London, en schreef het essay 'Being happily reborn; notes on being Felix René', in: 'Ego Documenta: Felix de Rooy' (zie p. 23). Zie www.landvreugd.com.
Onder: portret Landvreugd door Klaus Lang (2012).





Inkttekeningen: Mark Schalken, uit de serie *Leid me in bekoring*.



Toen draaide hij zich naar haar toe, om haar aan te kijken, heel ernstig, met ogen die donkerder en dieper waren dan ooit. Minder dan ooit tevoren wist zij nu wat liefde was – maar ze glimlachte van genoeg en hij reageerde met een kort, triomfantelijk lachje. Ze waren op een merkwaardige manier elkaars gelijken: misschien kon elk de ander iets over de liefde leren, wat ze nu nog niet wisten. En ze waren ook elkaars gelijken, omdat ze allebei bang waren voor de onoplosbare en onvoorstelbare raadsels, die er in dat genadeloze licht naar voren konden komen.

Uit: James Baldwin, *Een ander land*
(*Another Country*, 1960),
Bezige Bij 1986.

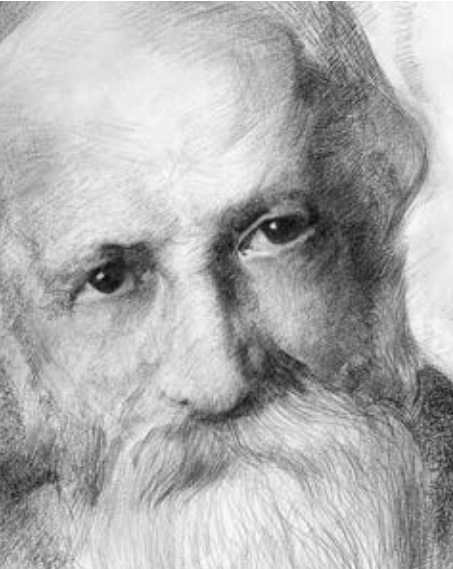




Tekening van
kunstenaar Jan
Voss in zijn eigen
boekenkast. Foto:
Philippe McIntyre

Theo Witvliet over Martin Buber⁹

– Morgen kan alles anders zijn



Wat betekent humaniteit in een wereld waarin steeds meer mensen zich terugtrekken in de eigen kring? Historische afstand kan helpen om scherper te zien wat er aan de hand is. Theo Witvliet ging in gesprek met Martin Buber (1878-1965) en herontdekte de betekenis van ontmoeting.

Door Martine Velez

Theo Witvliet, emeritus hoogleraar van de Universiteit van Amsterdam voor de 'Geschiedenis van het christendom in de moderne tijd', roept in snelle pennenstreken de veranderingen in de samenleving op: "Het leven wordt steeds jachtiger. Nieuwe media zorgen voor andere sociale omgangsvormen en nieuwe gedragspatronen. Het heersende marktdenken creëert een cultuur van zelfontplooiing, eigenbelang en consumptief genot. Het suggereert onbegrensde mogelijkheden voor iedereen, maar in de praktijk vergroot het de kloof tussen een kleine bovenlaag en een kansarme onderlaag. In een maatschappij met een grote etnische, culturele en religieuze diversiteit leidt dat tot spanningen en harde confrontaties." Met deze zinnen begint zijn boek *Kwaliteit van leven. Het humanisme van Martin Buber*, dat dit voorjaar verscheen. Witvliet is niet de enige die aandacht vraagt voor wat Bas Heijne in zijn essay *Onbehagen* (2016) de twee grote verlangens van onze tijd noemt: de wens om grip te hebben op een steeds complexere wereld en die daartoe desnoods eenvoudiger voor te stellen en de illusie van zelfbeschikking, het streven om de wereld naar je hand te zetten. Femke Halsema schreef in de *Groene Amsterdammer* (18.5.2017) over de gebroken belofte van de jaren zestig dat volgende generaties het steeds beter zouden krijgen. Daarin vindt zij het antwoord op de woede in de samenleving. Halsema spreekt in dat verband van 'gekwetste identiteiten'.

Theo Witvliet ging te rade bij een denker uit de vorige eeuw, de

joodse filosoof Martin Buber. Nog voor hij een letter van Buber had gelezen, was diens oogopslag hem al vertrouwd, omdat zijn portret in de studeerkamer van Witvliets vader hing. Voor velen die de Tweede Wereldoorlog meemaakte, was Martin Buber de belichaming van humaniteit. De teksten van Buber spreken van 'ontmoeting', 'dialoog' en 'vertrouwen'. Bij het (her)lezen kregen die intussen afgesleten begrippen voor Witvliet nieuwe glans. Wat kan het joodse humanisme van Buber vandaag betekenen? Tijd voor een gesprek.

In uw boek spreekt u van een ingrijpende verschuiving van ons mensbeeld en de noodzaak een gemeenschappelijke grond te zoeken in een samenleving waar 'wij' en 'zij' in allerlei gedaantes tegenover elkaar staan. Wat is er veranderd in ons mensbeeld?

"Te midden van snelle veranderingen in de samenleving en in de wetenschap, bijvoorbeeld rondom mensverbetering, moeten we bepalen wie we (willen) zijn. Ik denk dat vooral de sociale media ons mensbeeld veranderen. Daarbij komt het gebrek aan een duidelijke toekomstvisie. Sinds het wegvallen van het reëel bestaande socialisme is er geen alternatief meer voor de neoliberale globalisering. Het is geen toeval dat het postmodernisme op kwam in de jaren tachtig, toen het socialisme in feite al geen alternatief meer vormde. We zijn zoveel gaan relativiseren dat we weerloos zijn tegen de macht van de markt en de technologie. Nu zien we dat iedereen steeds meer terugvalt op zichzelf en de vertrouwde waarden van het eigen milieu, ook al omdat

*Je moet jezelf en anderen niet van te voren vastpinnen,
al is een situatie nog zo verhard. Daarom hechte
Buber ook aan de ontmoeting met je vijand.*

\

alles wat je aanpakt steeds gecompliceerder blijkt: hoe breng je nog economische en politieke veranderingen teweeg als alles wereldwijd met elkaar is verknoot? Dit heeft voor een defensieve stemming gezorgd waarbij men probeert in het eigen kringetje de dreiging af te weren.

“Ik denk dat we in die situatie veel kunnen hebben aan denkers die geprobeerd hebben om de gedachte van het autonome ik te doorbreken, iets dat nog steeds heel erg leeft in partijen als D66 en GroenLinks.”

Wat is het probleem met de ontwikkeling van het individu?

“Er is niets op tegen om jezelf te ontwikkelen, het gaat om de manier waarop. Als je ervan uit gaat dat het ‘ik’ een zelfstandige grootheid is, die kan bestaan zonder enig ander, vergeet je dat je voortdurend gevoed wordt door de anderen om je heen. Dit idee van autonomie versterkt ook weer een ander probleem, namelijk dat mensen steeds meer geneigd zijn zich terug te trekken uit het gesprek. Er worden wel debatten gevoerd waarin standpunten worden verdedigd, maar dat is iets anders dan een open gesprek waaruit je anders te voorschijn kan komen dan je erin ging.

Precies op dit punt kan Martin Buber veel betekenen. Hij werd tijdens de Eerste Wereldoorlog getroffen door de ellende, de radeloosheid en de ontwrichting in alle bij die oorlog betrokken landen. Het veroorzaakte een wending in zijn denken, dat eerst nogal romantisch, idealistisch en mystiek was. Hij stelde vast dat het hele project

van de moderniteit gericht was op de individuele ontplooiing, op het ‘ik denk dus ik ben’ et cetera, en dat dit project in de ontwrichting en leegte na 1918 is vastgelopen. In 1923 publiceerde hij *Ik en Jij*, waarin hij betoogt dat de relatie voorafgaat aan het individu. Door je omgeving – ouders, zusters, broers – word je geleidelijk aan bewust van je eigen ik. Een van de bekendste uitspraken uit Bubers boek is: ‘in den beginne is de relatie’. Dat betekent ook dat jouw identiteit zich nooit kan ontwikkelen zonder dialoog met de ander. Daarom noem je de stroming waartoe Buber behoorde de dialogische filosofie.”

Wat betekent dit voor de vraag naar een gemeenschappelijke grond in een tijd van een verschuivend mensbeeld?

“Martin Buber wist het particuliere van zijn eigen traditie te verbinden met een universele visie. Zijn humanisme sloot aan de ene kant aan bij Renaissance, Verlichting en klassieke Oudheid, maar aan de andere kant ook bij het typisch dialogische van de joodse bijbel en stromingen als het chassidisme. Buber had die in zijn jeugd nog net meegemaakt, toen de bloeiperiode allang voorbij was. Het chassidisme leefde van de gesprekken; mensen kwamen van heinde en ver bij een rabbi om raad. Ze kregen dan nooit direct antwoord, maar een verhaal waarmee ze verder konden.

Het humanisme van Buber is universeel – daar ging het hem om – zonder dat het ten koste van de diversiteit gaat. Het trof me dat, hoe uitzichtloos de situatie ook, Buber toch altijd op een uitweg hoopte. Hij leefde tijdens de Shoah,

maar toch kon hij niet opgeven dat morgen alles anders zou kunnen zijn. Via het ontdekken van het andere, het onbekende – zo schreef hij over Lao Tse, over een Fins epos – deed hij ontdekkingen over wie hij zelf was, wie wij als Europeanen zijn. Dat is opvallend: Buber startte heel breed. Hij groeide op in de tijd van laatromantiek en oriëntalisme; er was onder kunstenaars en intellectuelen een geweldige behoefte om de nauwe kaders van nationalisme te ontspringen. Hij schreef zijn boek in een tijd van opkomend nationalisme en antisemitisme en van totalitaire dreiging. In 1938 moest hij, als een van de leiders van het Duitse jodendom, het land ontvluchten, naar Jeruzalem, waar hij overigens zijn hele leven pleitte voor samenwerking tussen Joden en Palestijnen. Door al die contacten en gesprekken met anderen ging hij zich tegelijkertijd steeds meer jood voelen, werd hij zich steeds meer bewust van zijn eigen traditie.

Het tegenovergestelde zie je vandaag. In onze wereld is iedereen weliswaar voortdurend aan het netwerken via sociale media enzovoort, maar dat gebeurt allemaal binnen de eigen kring. Ook politieke partijen ontwijken het contact met groepen die door onderzoeksbureaus niet als mogelijke kiezers worden aangemerkt. Er is een vicieuze cirkel ontstaan: doordat mensen zich steeds meer terugtrekken op hun eigen identiteit weten ze steeds minder goed wat die identiteit eigenlijk is. Dat komt omdat ze het gesprek met de ander ontwijken.”

Dat lijkt in onze samenleving vooral ingegeven door angst. Mensen lijken vooral bang voor alles en iedereen dat niet vertrouwd is.

“Ik denk dat we juist door die angst en onzekerheid geneigd zijn elkaar in hokjes te plaatsen. Het is onvermijdelijk dat je mensen typeert, in groepen en categorieën onderbrengt, maar het wordt anders als die ons gaan beheersen. Buber onderscheidt behalve de relatie tussen ik en jij ook nog de relatie ik en het. Dat is de relatie tot de dingen, de natuur en de mensen die we tot object maken, over wie we nadenken, van wie we ons een beeld maken. Dat is onvermijdelijk. Buber was enthousiast over de enorme creativiteit die hij zag in wetenschap en technologie, maar hij vreesde wel dat die zozeer zouden gaan overheersen dat die voortschrijdende neiging om alles te meten en te kwantificeren, het onmogelijk maakt om elkaar nog werkelijk te ontmoeten en zo kwaliteit van leven echt een kans te geven. Want leven ontsnapt altijd aan kwantificering; geluk en pijn kan je niet meten. Dat wordt vandaag wel allemaal geprobeerd, met als gevolg dat je niet langer bestaat, als je niet in een van de hokjes past. Mensen worden zo steeds meer gereduceerd tot alle (digitale) data waarin hun levensfeiten zijn vastgelegd.”

Wat is echte ontmoeting?

“Een ontmoeting gaat over wat zich tussen mensen afspeelt. Let op het woord ‘tussen’. Het tussenmenselijke – ook een term van Buber – is een gebeuren, je kunt het niet plannen. Je kunt het wel voor-

bereiden of tegenwerken, maar je kunt het niet organiseren. Wat er gebeurt, kan heel verschillend zijn. Je kunt in een tram naast iemand zitten en een gevoel van intens contact hebben zonder iets tegen elkaar te zeggen. Dat gaat weer voorbij en laat ook geen sporen na, behalve in jouw geest. Maar een ontmoeting kan ook leiden tot een liefdesgeschiedenis of een vriendschap. Die zal alleen duurzaam zijn wanneer die momenten van echt contact terug kunnen komen. Dan heb ik het over een moment waarbij de tijd van de klok als het ware even wegvalt. Dan breekt iets door dat de ander ontstijgt. Voor Buber heeft dat te maken met de Eeuwige Jij, met de God die (Witvliet zoekt nu naar woorden) wordt aangeropen in het ‘Sjemah Israel’ (het joodse gebed ‘Hoor Israël’), die je niet kunt objectiveren of kwantificeren, en waarvan je niet kunt zeggen of die bestaat of niet bestaat, die alleen bestaat als een jij, als tegenover, zoals Buber het eens formuleerde. Ontmoeting beperkt zich niet tot mensen onderling, er is ook een relatie mogelijk met dieren of met de natuur. Buber was zelf een enorme kattenliefhebber, hij had altijd zo’n zes of zeven poezen in zijn huis rondlopen.”

Wat is de maatschappelijke waarde van ontmoeting? Is die er?

“Ik heb dat wel meegemaakt, dat er in een politiek of maatschappelijk vastgelopen situatie opeens iets gebeurt, waardoor iedereen op het puntje van zijn stoel zit. Om dat überhaupt mogelijk te maken, zijn twee dingen nodig: het uitzicht op iets dat echt anders is, een andere

samenleving, én een situatie die zo acuut is dat je wel moet bewegen. Beide missen we. In Europa zie ik nog wel politici die boven hun eigen partij uitstijgen, maar in Nederland zie ik vooral dat mensen zich ingraven in hun posities. Als partijen als GroenLinks en D66 bijvoorbeeld hun binding aan een hoogopgeleide bovenlaag niet weten te doorbreken, dan zie ik weinig toekomst op de lange termijn.

Ook missen we het gevoel van urgentie: sommige politici denken nog steeds dat we in een gaaf landje leven en beseffen onvoldoende hoe diep de morele depressie is bij veel mensen.

Maar als je de intentie hebt om er samen uit te komen, kan er altijd iets gebeuren, ook al kom je met een diep gevoel van gekwettheid. Het is Bubers diepste overtuiging, dat niemand onbekeerbaar is, ofwel: niet ten goede kan veranderen. Dat is precies het punt, dat je jezelf en anderen niet van te voren moet vastpinnen, al is een situatie nog zo verhard. Daarom hechtte Buber ook aan de ontmoeting met je vijand. Ook daar kan iets verrassends gebeuren. Het vergt moed om die tussenruimte in te gaan, waarover je geen controle hebt en niet weet wat er zal gebeuren, ook niet met jezelf en met wie je denkt te zijn.”

/

Theo Witvliet, *Kwaliteit van leven.*

Het humanisme van Martin Buber,

Uitgeverij Skandalon, Vught 2017.

Zie ook www.hethumanismevanbuber.nl.

waarom het huwelijk tussen links

on getrouwheid

De partijen op links kwamen de afgelopen jaren op voor dieren, de planeet, het klimaat, vluchtelingen, migranten, een duurzame economie, de open samenleving en onderdrukte culturele minderheden. De arbeidersklasse is op dit moment anti globalisering, vóór protectionisme en tégen immigranten. Maar links moet de onderklasse niet in de steek laten en uit haar liberale bubbel komen.

Door **Pieter Pekelharing**

en de arbeidersklasse misliep

Een paar dagen voor de verkiezingen bezocht ik een bijeenkomst van de Partij van de Dieren. Daar betraden Marianne Thieme en Ewald Engelen onder stormachtig gejuich het podium en hielden ze een gloedvol betoog. Ewald had het over de economische ontwikkelingen: de invloed op de politiek van grote bedrijven, de macht van de banken, financialisering en globalisering. Marianne had het over dieren, het klimaat en de planeet.

Het knappe was dat hun verhalen naadloos op elkaar aansloten. De zaal reageerde enthousiast en er werd ter plekke een fanclub voor Ewald Engelen opgericht.

Wat opviel was dat beide sprekers geen woord besteedden aan het vraagstuk van de migratie, laat staan dat ze ingingen op thema's die met diversiteit of identiteit te maken hadden. Engelen, die behalve prominent lid van de Partij van de Dieren ook hoogleraar financiële geografie aan de Universiteit van Amsterdam is, deed dat bewust: hij heeft een hekel aan identiteitspolitiek. Het gaat wat hem betreft niet om de hoofddoek, maar om de poen: *follow the money*. Uitvogelen wat het kapitaal uitspookt levert volgens hem meer inzichten op voor goed beleid dan zorg over de islamisering van Nederland.

Nieuwe scheidslijnen

Je kunt, net als Engelen, van mening zijn dat de identiteitspolitiek economische oorzaken heeft en de angst voor de islamisering van Nederland nergens op slaat, maar dat betekent geenszins dat je die angst kunt bagatelliseren. Integendeel, juist voor wie economische analyses serieus neemt is het duidelijk dat de politieke breuklijnen die nu door Nederland lopen niet langer door klassenafkomst worden bepaald, maar ook door zaken als religie, etniciteit, gender, opleiding, leeftijd, of huidskleur. Het zijn de economische ontwikkelingen die er voor gezorgd hebben dat de identiteitspolitiek de klassenpolitiek naar de achtergrond drong.

Zoals we inmiddels hebben kunnen vaststellen heeft de opkomst van de identiteitspolitiek de sociaaldemocratie geen goed gedaan. Juist in landen met verzorgingsstaten, waar het verhoudingsgewijs goed ging, leed de sociaaldemocratie verlies en is de bevolking naar rechts opgeschoven. Dankzij de gestegen welvaart zijn nieuwe sociaal-culturele en politieke scheidslijnen ontstaan.

Het is geen toeval dat de partijen op links die in de afgelopen jaren zetels wonnen nauwelijks banden hadden met wat voorheen de 'arbeidersklasse', maar nu 'onderklasse', lagere middenklasse' of ook wel het 'precariaat' wordt genoemd. Nieuw links kwam op voor dieren, de planeet, het klimaat, vluchtelingen, migranten, een duurzame economie, de open samenleving en onderdrukte culturele minderheden: allemaal zaken die bij voor wat ik voor het gemak de 'arbeidersklasse' zal blijven noemen wrevel opwekten.

Verliezers:
de allerarmsten
zoals in sub-
Sahara-Afrika

Op de klippen

Wat dreef de arbeidersklasse? Die leek vooral uit te zijn op vrijheid, gelijkheid en behoud. Brexit en de verkiezing van Trump maakten duidelijk dat de arbeidersklasse op dit moment liever voor vervuulende industrie dan voor bescherming van het klimaat kiest; dat ze weinig op heeft met democratie en liever een sterke autocraat aan de macht wil. De arbeidersklasse is op dit moment antiglobalisering, vóór protectionisme en tégen immigranten.

Dat de traditionele arbeidersklasse inmiddels massaal bij de PvdA is weggelopen, toont aan dat het jarenlange huwelijk tussen de linkse elite en de arbeidersklasse op de klippen is gelopen. Het lijkt er niet op dat de breuk te herstellen valt. Het huwelijk tussen links en de arbeidersklasse mag dan passé zijn, dat is geen excuus om die klasse in de steek te laten. Want het gaat al tijden slecht met de leden van die klasse. Volgens een recent rapport van de IMG geldt dat wereldwijd. De lonen houden de stijging van de productiviteit al sinds de jaren zeventig niet bij. Het aantal mensen dat in de flexibele schil vast zit groeit en door robotisering neemt de kans op technologische werkloosheid toe. Er is een nieuw type werker in opkomst: de zzp'er.

Over die zzp'er bestaan volgens onderzoeker Paul de Beer (2017) twee stereotypen. "In het ene stereotype is de zzp'er de held van de moderne arbeidsmarkt, de mondige burger die zich heeft bevrijd van het dwingende keurslijf van het dienstverband en nu in vrijheid en autonomie werkt zoals en wanneer hij of zij zelf wenst. In het andere stereotype is de zzp'er een schijnzelfstandige die wordt uitgebuit door op winst beluste bedrijven, die nauwelijks te onderscheiden is van een werknemer in loondienst, maar wel de bijbehorende bescherming mist: geen ontslagbescherming, geen sociale zekerheid, geen pensioen, geen vakantiegeld, geen maximale arbeidstijden, geen cao." Het tweede stereotype gaat vooral voor de arbeidersklasse op.

Olifantcurve

Er is, kortom, van alles aan de hand. De link tussen kapitalisme en democratie staat onder druk, het sociaal contract tussen kapitaal en arbeid staat op springen en de risico's die aanvankelijk door instituties werden opgevangen dreigen nu voor rekening te komen van het individu. Verzet daartegen valt steeds moeilijker te coördineren.

Het is tegen deze achtergrond dat ik een aantal boeken wil bespreken die allemaal over (on)gelijkheid gaan. Het meest recente werk op dat terrein is dat van de econoom Branko Milanovic. Dit boek is zojuist onder de titel *Wereldwijde ongelijkheid* in het Nederlands vertaald. Het heeft Milanovic in één klap wereldberoemd gemaakt.

Het bekendste fragment uit het boek is de olifantcurve: een grafiek, gebaseerd op jarenlang empirisch onderzoek, die in één oogopslag de zege van Trump en de wereldwijde doorbraak van het populisme begrijpelijk maakt. De olifantcurve biedt een mooie manier om de

Winnaars:

de middenklassen van
opkomende economieën
zoals China en India

boodschap van het boek kort samen te vatten.

In de grafiek zie je hoe het inkomen wereldwijd in de afgelopen jaren verdeeld is. De grootste inkomensstijging vind je in China, of beter: in heel Zuidoost-Azië. Daar is het inkomen van de gemiddelde inwoner in dertig jaar tijd meer dan verdubbeld, soms zelfs verdriedubbeld. Die landen staan in de grafiek iets onder het midden van het gemiddelde wereldinkomen. Dat is de rug van de olifant. Een andere groep die het uitstekend heeft gedaan, zijn de rijken in alle delen van de wereld, al woont en werkt het grootste deel daarvan in het rijke Westen. Ook zij hebben hun inkomen zien verdubbelen. Hoe rijker ze al waren, hoe meer ze zijn gaan verdienen. De grootste inkomensstijging zit daar trouwens bij de hoogste één procent. Dat is de slurf.

Mazzel

Het is belangrijk te beseffen dat de grafiek over procenten gaat. De verdriedubbeling van het loon in China is maar een klein bedrag naar westerse normen. Als je het hele groeibedrag van de afgelopen dertig jaar neemt en je afvraagt waar dat naartoe is, dan blijkt dat iets meer dan de helft van alle economische groei naar de rijkste vijf procent van de bevolking is gegaan, die vrijwel allemaal in het Westen wonen. De ongelijkheid tussen rijk en arm, de winnaars en de verliezers van globalisering, heeft inmiddels groteske vormen aangenomen.

Dan nog iets. De grafiek maakt duidelijk dat paspoort belangrijker dan klasse is. Het land waar je geboren wordt is de meest bepalende factor voor je inkomen. Om Milanovic te citeren: “Globaal kan je zeggen dat zestig procent van je inkomen bepaald wordt door je land van geboorte, twintig procent door de familie waarin je geboren wordt, en twintig procent door je eigen talenten, inspanningen en verdiensten. Maar de meeste mensen schatten de verhouding net omgekeerd in. En heel raar: hoe armer mensen zijn, hoe meer ze geloven in opwaartse sociale mobiliteit. Terwijl het belang daarvan minimaal is en slechts voor een heel klein percentage van de bevolking geldt. Zelfs als je helemaal onderaan de ladder geboren wordt in de Verenigde Staten, zal je inkomen bijna honderd keer hoger liggen dan dat van de gemiddelde Congolees, in Zweden zal je 71 keer meer verdienen, in Brazilië dertien keer meer.”

Als je wilt weten wat je meritocratisch gesproken waard bent is dat tachtig procent mazzel en twintig procent eigen verdienste. Het zou goed zijn als we wat sterker beseften hoe groot de rol van geluk (mazzel) in ons leven is. Al dat gepraat over meritocratie en geloof in eigen verdienste moet met de nodige korrels, nee, met bakken zout, worden genomen.

Wantrouwen

Tot slot: je ziet in de grafiek meteen ook wie de verliezers zijn. De armste tien procent heeft er in de afgelopen dertig jaar zo goed als niets

Winnaars:

de allerrijksten in o.a.
VS, VK, Japan, Frankrijk,
Duitsland, Brazilië,
Rusland en Zuid-Afrika

Verliezers: de inwoners van
rijke landen met stagnerende
inkomens en van vroegere
communistische landen

Degene die het land de
afgelopen dertig jaar
regeerden hebben niets,
maar dan ook niets,
gedaan om de opbrengsten
van de globalisering beter
te verdelen.

\

bij gekregen. Echter ook de groep die wereldwijd gezien tot de betere middenklasse behoort, maar in het Westen de lagere middenklasse of, in mijn versie, de arbeidersklasse vormt, heeft in de afgelopen dertig jaar geen zier vooruitgang geboekt. Zij hebben geen enkele vrucht van de globalisering geplukt, integendeel, velen van hen zijn er zelfs op achteruitgegaan en hebben hun baan verloren toen de productie naar Azië verhuisde. Geen wonder dat deze lagere middenklasse tegen globalisering en de open samenleving is. Die heeft hen niets gebracht.

Wat de grafiek zonneklaar maakt is dat degenen die het land de afgelopen dertig jaar regeerden niets, maar dan ook niets, gedaan hebben om de opbrengsten van de globalisering beter te verdelen. Wat dat betreft valt de woede van de arbeidersklasse goed te begrijpen. We hoeven ons er niet over te verbazen dat die hun heil elders zoeken en een fundamenteel wantrouwen koesteren tegen alles wat met 'politiek' te maken heeft. Het is niet, zoals velen beweren, 'tegen hun belang' om rechts te stemmen. Ik zou na dertig jaar vruchteloos hopen op verbetering hetzelfde doen. Daar is geen theorie over 'vals bewustzijn' voor nodig.

Verdelingskwestie

Het tweede boek over (on)gelijkheid is *Inequality. What can be done?* (2015), van Anthony Atkinson. Voor economen is dat boek net zo belangrijk als *Kapitaal* van Piketty. Samen met Piketty heeft Atkinson voor een paradigmawisseling in de economie gezorgd. Voorheen ging de economie over de efficiënte allocatie van productiemiddelen op de markt. Laat de markt zijn gang gaan en dan krijg je vanzelf de meest efficiënte verdeling van productiemiddelen en verdient iedereen wat hij of zij 'verdient'. Het hele idee dat je je als econoom daarnaast nog om het sociaal rechtvaardige karakter van verdeling en 'verdienste' zou bekommeren was tot voor kort onwetenschappelijk en inefficiënt – en bovendien een typisch voorbeeld van het verkeerde soort externe inmenging op de markt. Hier een citaat van nobelprijswinnaar en hogepriester Robert E. Lucas, de Chicago-econoom die deze visie nadrukkelijk verdedigde: "Van alle trends die een gezonde economie bedreigen, is de tendens om het verdelingsvraagstuk in het centrum te plaatsen de meest verleidelijke en naar mijn mening de meest giftige." (2004)

Door het werk van Piketty en Atkinson zijn ongelijkheid en distributie economisch belangrijke onderwerpen geworden. Van een giftig thema veranderde de verdelingskwestie in een onderwerp dat een heilzaam effect op de economie kan hebben. Grote ongelijkheid heeft nare consequenties. Twee boeken die die prijs van ongelijkheid minutieus in rekening brengen zijn Joseph Stiglitz, *The Price of Inequality* en *The Spirit Level* van Kate Pickett en Richard Wilkinson. Met name Pickett en Wilkinson stellen de ene significante correlatie vast na de andere: hoe ongelijker de inkomensverdeling in een samenleving, hoe lager het

onderlinge vertrouwen, hoe hoger de criminaliteit, hoe groter de kans op corruptie, hoe geringer de aandacht voor milieu en klimaatopwarming, hoe meer obesitas en hoe groter het gevaar dat de samenleving uit elkaar valt.

Wat voor oordeel je ook over de intrinsieke waarde van gelijkheid mag hebben (daar gaan vooral de filosofen over), Stiglitz, Pickett en Wilkinson maken duidelijk dat te grote inkomensverschillen funeste gevolgen voor de samenleving hebben. Niet voor niets gaf de socioloog Goran Therborn zijn boek over (on)gelijkheid de titel *The Killing Fields of Inequality* mee: de verschillen in levensverwachting tussen hogere en lagere klassen zijn groot. Los van de intrinsieke waarde van gelijkheid zijn er instrumentele redenen te over om als regering iets aan de groeiende ongelijkheid te doen.

Atkinson is onlangs overleden. Hij heeft tijdens zijn leven enorm veel over (on)gelijkheid geschreven. *Inequality* is niet alleen zijn belangrijkste boek, het is ook zijn meest praktische boek. Aan het eind vat hij vijftien concrete voorstellen samen, waarvan hij in het boek uitvoerig heeft betoogd dat ze haalbaar, betaalbaar en uitvoerbaar zijn. Ze variëren van een pleidooi voor een sterkere politieke vormgeving van het technologie debat – ontwikkel nu eens robots die mensen helpen in plaats van vervangen – tot progressieve belastingregimes, een eerlijker erfenisbelasting, betere onderwijsfinanciering of de invoering van een participatie-inkomen voor burgers.

Meetinstrument

Als de bovengenoemde werken één ding duidelijk maken, dan is het wel dat kansengelijkheid – de zorg dat ieder gelijk aan de startblokken verschijnt in de meritocratische strijd om de hoogste plaats op de maatschappelijke ladder – volstrekt te kort schiet. Men vergeet dat de stijgers op de ladder alles in het werk zullen stellen om bovenin te blijven. Hoe hoger ze komen, hoe beter ze daarin slagen. De kinderen van stijgers die hoog op de ladder eindigen zal men vrijwel nooit zien dalen. De ijzeren wet van de oligarchie van Michels gaat nog steeds op: de startblokkengelijkheid van nu is de zich verhardende sociale ongelijkheid van morgen. Behoud van uitkomstengelijkheid is wezenlijk en daar is door links, beducht voor het VVD-verwijt van nivellering, te weinig aandacht aan besteed. Tekenend in dat verband is de uitspraak van een Engelse, nieuw-linkse, *labour* politicus die in een interview uitlegde dat hij niet maalde over het niveau van ongelijkheid in de samenleving zolang de superrijken hun belasting maar betaalden. Sinds de Panama-papers weten we dat dit maar zelden gebeurt.

Atkinsons of Piketty's criterium voor ongelijkheid is inkomen. Dat levert weliswaar een beperkte hoeveelheid informatie op, maar het is voorlopig het beste meetinstrument voor ongelijkheid dat we hebben.

De grote opdracht voor
links is nieuwe verbindingen
leggen tussen de
universalistische idealen
en de particulariteit van de
situatie van de onderkant
van de samenleving.

\

Je kunt er treffend een aantal sociale effecten van ongelijkheid mee meten. De informatie is echter beperkt omdat mensen ondanks een goed inkomen ongelijk behandeld kunnen worden. Dat kan vanwege je huidskleur, je geloof, je seksuele geaardheid, je leeftijd, of je sociale afkomst. Wie alléén op inkomen focust vergeet dat gelijkheid geen op zich zelf staand goed is, maar een *relatiebegrip* waarin zaken als respect en erkenning een fundamentele rol spelen. Dat geldt inclusief het respect voor dieren of de planeet.

Klassenverraad

Waarmee we terug zijn bij de betogen van Ewald Engelen en Marianne Thiemen. Identiteitspolitiek draait om relaties die stuklopen op het gebrek aan erkenning en respect. Erkenning is ‘zacht’: dat kan je niet verdelen; inkomen is ‘hard’: dat kan je wel verdelen. Je kunt het ook anders zeggen: identiteitspolitiek draait om ‘horizontale’ (on)gelijkheid, inkomenspolitiek om ‘verticale’ ongelijkheid. Engelens ergernis over identiteitspolitiek valt als volgt begrijpen: zo subtiel als mensen tegenwoordig zijn in het opsporen van horizontale ongelijkheid, zo bot lopen ze dikwijls om de *elephant in the room* heen: de groeiende inkomenskloof tussen rijk en arm. Het is waar dat de inkomensongelijkheid in Nederland op dit moment meevalt (zij het niet volgens de berekeningen van experts als Bas van Bavel en Wiemer Salverda). Maar ook hier nemen de verschillen toe.

Een van de redenen waarom het huwelijk tussen de linkse elite en de arbeidersklasse stuk liep, is dat linkse elites vooral gevoelig bleken voor het gebrek aan erkenning en respect, maar intussen leken te vergeten hoe het inkomen van de arbeidersklasse jaren achtereen stagneerde en ze op vrijwel alle fronten – of het nu gaat om wonen, onderwijs of zorg – aan het kortste eind trok.

Links verdedigt op dit moment vooral het ideaal van de open samenleving, waarin iedereen erkenning kan vinden. Maar het vergeet daarbij te veel dat de ‘open samenleving’ geen ideaal is voor degenen die onder in de maatschappij vastzitten en door gebrekkige inkomens niet kunnen genieten van de lusten van de globalisering.

Links kende tot voor kort wel degelijk een bijzondere vorm van solidariteit met de arbeidersklasse. ‘Klassenverraad’ was voor links ooit een hoofdzonde. Sinds de zogenaamde verdwijning van de arbeidersklasse staat het hele idee van klassenverraad in linkse kringen op de tocht. De band tussen ‘die daar boven’ en ‘die daar beneden’ is steeds poreuzer geworden.

Marx nam aan dat proletariërs ‘geen vaderland hebben’. Daarin had hij ongelijk. Het tegendeel is waar. Het zijn niet de proletariërs, maar hoogopgeleiden met linkse sympathieën die op dit moment voor de open samenleving en voor globalisering kiezen.

Links-liberale bubbel

Het gevaar voor links is dat ze een ideologie van en voor een hoogopgeleide elite dreigt te worden. ‘Klassenverraad’ is een zwaar woord. Maar het is belangrijk dat daar een substituut voor komt. Gelijkheid is nog steeds de favoriete waarde van links. Maar als gelijkheid alleen kansengelijkheid betekent, zodat iedereen die gelijk aan de start verschijnt elke keer opnieuw de kapitalistische *ratrace* mag voortzetten – als dát het dominante linkse gelijkheidsideaal wordt, hoeft het niemand te verbazen dat daarop géén vrijheid of broederschap volgt. Integendeel, dan zal de macht van het kapitaal ten opzichte van de arbeid steeds verder toenemen.

Dan wordt links niet meer, en niet minder, dan een links-liberale bubbel voor hoogopgeleiden. De boodschap van de Verlichting was vrijheid, gelijkheid en broederschap voor iedereen, niet alleen voor de gefortuneerden. De grote opdracht voor links is overtuigende modellen voor inclusieve groei te ontwikkelen, en nieuwe verbindingen te leggen tussen de universalistische idealen en de particulariteit van de situatie van wie aan de onderkant van de samenleving vast zitten.

Identiteitspolitiek op zichzelf deert de rijken niet. *They love it*. Ze hoeven er geen cent voor in te leveren. Hoe meer oog voor diversiteit hoe beter.

Begrijp me goed: we zijn terecht zeer gevoelig geworden voor allerlei subtiele vormen van discriminatie. We worden ook steeds beter in het signaleren en bestrijden daarvan. Dat valt alleen maar toe te juichen. Maar laten we niet de olifant in de kamer ofwel de olifantcurve vergeten. Wie aan dat soort ongelijkheid wat wil doen hoeft niet op sympathie van de rijken te rekenen. *They hate it*.

/

Anthony B. Atkinson, *Inequality. What can be done?*, Harvard University Press 2015.

Branko Milanovic, *Wereldwijde Ongelijkheid. Welvaart in de 21e eeuw*, Unieboek/Het Spectrum 2017.

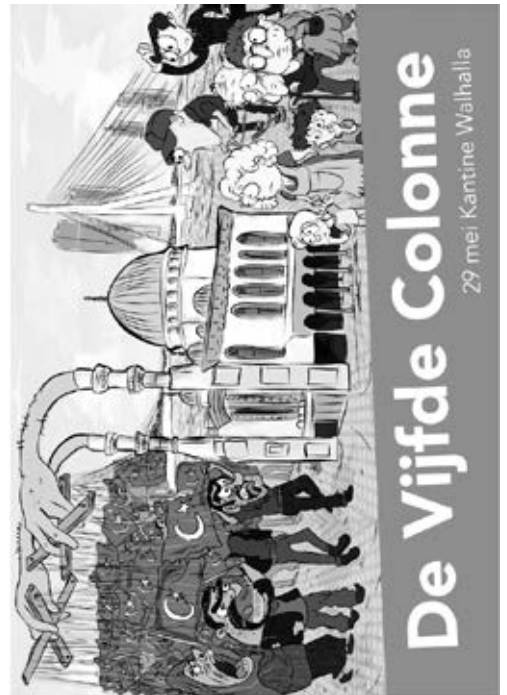
Lees ook het opiniestuk van Pieter Pekelharing, ‘De gelijkheid van links’, op www.bureaudehelling.nl.

Literatuur

- P. de Beer, *Collectieve arrangementen voor zzp'ers: de argumenten gewogen*, AIAS working papers serie, maart 2017.
- R.E. Lucas, *The Industrial Revolution – Past and Future*, 2004.
- B. Milanovic, Interview in HUMO, 7.2. 2017.
- Th. Piketty, *Capital in the Twenty-first Century*, Harvard University Press 2014.
- J.E. Stiglitz, *The Price of Inequality. How Today's Divided Society Endangers Our Future*, W.W. Norton & Company 2013.
- G. Therborn, *The Killing Fields of Inequality*, Polity Press 2013.
- R. Wilkinson, K. Pickett, *The Spirit Level. Why Greater Equality Makes Societies Stronger*, Bloomsbury Press 2011.

De uitslag van de Tweede Kamer verkiezingen onthulde overall in Nederland een politiek landschap, waar de partijkeuze vrijwel samenvalt met de sociaaleconomische positie en deels met de etnische achtergrond van de kiezers. Staan we voor een nieuwe verzuiling? Of is segregatie een beter woord? Zelfs in de meeste pluralistische stad van Nederland is dit beeld herkenbaar. Rotterdam, waar in 2002 Pim Fortuijn zegevierde, maakt zich wederom op voor een van de felste gemeenteraadsverkiezingen in haar geschiedenis. De fractievoorzitter van GroenLinks Rotterdam schetst de situatie.

Door **Judith van Bokhove**



Polarisatie

Rotterdam

Onlangs organiseerde Leefbaar Rotterdam, met veertien zetels de grootste coalitiepartij in de gemeenteraad van Rotterdam, een debatavond. Op de uitnodiging prijkte een cartoon met daarop een Rotterdamse moskee. Vanuit de minaretten bestuurt de lange arm van Erdogan de Rotterdamse Turken, die agressief met vlaggen zwaaien naar angstige autochtonen (let vooral op het achterhaalde stereotype van de moeder met schort).

Wanneer deze cartoon gemaakt was door een kunstenaar of columnist, die zich vrijelijk moet kunnen uiten om zo de maatschappij een kritische spiegel voor te houden, was er niet zoveel aan de hand geweest. Maar nu het beeld door Leefbaar Rotterdam wordt gebruikt voor politieke doeleinden, roept het de associatie op met oorlogspropaganda, waarbij onschuldige burgers tegenover een gevaarlijke vijand staan. Turkse Nederlanders worden hier gedemoniseerd door ze als 'Vijfde Colonne' aan te duiden. Deze term wordt gebruikt om aan te geven dat er in een land bepaalde krachten aanwezig zijn die voor de vijand werken. Volgens Wikipedia roepen de gebruikers van de term 'vijfde kolonne' het beeld op van een georganiseerde samenzwering, die op instigatie van de vijand van binnenuit de weerstand probeert uit te hollen.

Na de terreurdaad op Charlie Hebdo in 2015 in Parijs riep de Rotterdamse burgemeester Aboutaleb (PvdA) geëmotioneerd: "Als je het hier niet ziet zitten dat humoristen een krantje maken... ja, mag ik het dan zo zeggen: rot toch op". Daarmee zette hij, bedoeld of onbedoeld, de deur open naar uitsluiting als retorisch politiek middel. In haar uitnodiging schrijft Leefbaar, naar eigen zeggen namens een grote groep autochtonen: "Willen deze mensen wel bij Nederland horen? Waarom zijn ze nog hier en niet daar?" en richt zich daarbij ook tot de in Rotterdam

geboren jongeren met ouders van Turkse komaf. In de verkiezingscampagne deden Rutte en Buma soortgelijke uitspraken.

PVV en Denk

Waarom stelt Leefbaar Rotterdam zich vanuit haar verantwoordelijke positie voor de stad en inwoners niet verbindender op, maar gooit zij juist olie op het vuur en probeert zij een wig te drijven tussen grote groepen Rotterdammers? Extra wrang is dat deze partij de wethouder 'integratie' levert en tegelijkertijd constateert dat de integratie is mislukt.

Leefbaar Rotterdam heeft de afgelopen maanden haar polariserende toon in het politieke debat flink opgevoerd. Geert Wilders heeft immers te kennen gegeven in 2018 met de PVV mee te zullen doen bij de gemeenteraadsverkiezingen in Rotterdam. Leefbaar hoopt op deze wijze tenminste een groot deel van de potentiële PVV-stemmers aan haar te blijven binden.

De partij die garen lijkt te spinnen bij deze opstelling van Leefbaar Rotterdam is NIDA, de in 2013 opgerichte islamitisch geïnspireerde partij met Rotterdams DNA. De partij kwam met twee zetels nieuw in de gemeenteraad. Voorman is Nourdin Elouali, voormalig gemeenteraadslid voor GroenLinks. Vanwege de islamitische achtergrond van NIDA wordt Elouali regelmatig door landelijke media gevraagd duiding te geven aan islam-gerelateerde onderwerpen.

Tussen NIDA en Leefbaar Rotterdam is geen kiezersuitwisseling. Een debat waarbij Leefbaar het opneemt voor de 'autochtone' Rotterdammer en Elouali de 'nieuwkomer' verdedigt, biedt hen allebei de kans om zich bij de eigen achterban in de kijker te spelen.

Maar zoals de komst van de PVV Leefbaar Rotterdam

*Rotterdam is een superdiverse stad,
die alsmaar diverser zal worden.
De multiculturele samenleving is
niet mislukt, zij is een feit.*

/

op scherp heeft gesteld, voelt ook NIDA een concurrent in de nek hijgen. De partij DENK, die tot nu toe alleen in de Tweede Kamer vertegenwoordigd was, heeft bij de landelijke verkiezingen in maart in diverse Rotterdamse wijken monsterzeges behaald. Het betreft vooral de oudere stadswijken, waar eerder bij de gemeenteraadsverkiezing van 2014 ook NIDA sterk was. DENK zal ook in verschillende gemeentes aan de gemeenteraadsverkiezingen meedoen, waarschijnlijk ook in Rotterdam. Het is immers de thuisbasis van lijsttrekker Tunahan Kuzu, die eerder in de Rotterdamse gemeenteraad voor de PVDA heeft gezeten. Ook is het partijkantoor van DENK in Rotterdam gevestigd.

Hoewel de wijze van politiek bedrijven tussen NIDA en DENK verschillend is, zal dat voor het gros van de kiezers niet direct duidelijk zijn. NIDA zoekt over het algemeen naar verbinding tussen verschillende groepen in Rotterdam en weet zo grote groepen nieuwe (geëmancipeerde) kiezers te bereiken en een stem te geven. DENK kiest voor een andere strategie, waarbij juist verschillen worden geaccentueerd en angsten worden gevoed, zoals bijvoorbeeld in de uitspraak van Kuzu dat specialisten bij ouderen met een migratie-achtergrond sneller de stekker eruit zouden trekken. Beide partijen trekken kiezers door de ongelijke kansen in onze samenleving voor mensen met een niet-westerse migratie-achtergrond te benadrukken.

Deze gelijkgerichte agenda laat overigens de kleine kans open dat DENK en NIDA ervoor kiezen om elkaar niet te beconcurreren, maar in het belang van hun beider achterban maar een partij (NIDA) naar voren te schuiven. De potentiële stemmen worden dan niet tussen de partijen verdeeld, zodat een sterkere invloed kan worden uitgeoefend in de Rotterdamse Raad.

Maar ook in het scenario dat NIDA de DENK-

kiezers zal vertegenwoordigen, zal de toon van het debat verharder. De nogal agressieve wijze van debatteren tijdens de verkiezingscampagne voor de Tweede Kamer van de nummer twee van DENK, Farid Azarkan (bijvoorbeeld over islamitisch slachten), vond gretig gehoor in de buurthuizen en bij de Essalammoskee en legde hen geen windeieren. DENK werd na VVD, PVV, D66 en GroenLinks in een klap de vijfde partij van de stad en passeerde daarmee lokaal de SP en de van oudsher sterke PvdA.

Grens bereikt

Waar de Leefbaarstemmer lijkt te bestaan uit de oudere boze kiezer die buiten het centrum van Rotterdam woont, ontmoetten wij bij de huis-aan-huis-campagnes voor GroenLinks in de oude stadswijken met name boze jonge en in samenleving teleurgestelde kiezers, die al dan niet gevraagd aangaven op DENK te gaan stemmen. Soms puur vanuit een soort recalcitrantie, vaak ook bewust, omdat ze willen aangeven dat er voor hen een grens is bereikt en dat zij niet als tweederangs Rotterdammers willen worden behandeld. Veel Rotterdamse jongeren met een migratie-achtergrond voelen zich achtergesteld. Zij hebben meer moeite om een bij hun opleiding passende baan te vinden. Zij worden vaker aangehouden en gecontroleerd. En net als veel andere Rotterdammers maken zij zich zorgen over hun inkomen, perspectief en huisvesting.

In Rotterdam is iets bijzonders aan de hand. We spreken er niet meer over een multiculturele, maar over een superdiverse stad, die alsmaar diverser zal worden. De multiculturele samenleving is niet mislukt, zij is een feit. Meer dan de helft van de Rotterdammers heeft een migratie-achtergrond, dat wil zeggen dat hij of zij zelf is gemigreerd of tenminste een ouder heeft die in het buitenland geboren is. Een stad die

voor de meerderheid uit minderheden bestaat dus. Het is voor veel mensen en partijen nog steeds wenen dat de uitzondering de regel is geworden.

Het maakt Rotterdam tot een bijzondere stad, waar als Galatasaray, de voetbalclub van Istanbul, wint, de Turkse gemeenschap luid toeterend rondom het Hofplein rijdt. Diezelfde Rotterdammers feesten net zo hard mee met alle andere inwoners met welke roots dan ook, als Feijenoord kampioen is geworden.

Blind

De stad Rotterdam, waar in 2002 Pim Fortuijn zowel lokaal als landelijk op provocerende wijze het integratiedebat naar zich toe trok, maakt zich wederom op voor een van de felste gemeenteraadsverkiezingen in haar geschiedenis.

In plaats van verdeeldheid te zaaien voor electoraal gewin, zou men de kracht van de superdiverse samenleving moeten koesteren in het belang van de Rotterdammers. Leefbaar Rotterdam beweert dat zij de onderstromen in de samenleving goed weet te (her)kennen en voor een grote groep Rotterdammers staat. Dat zij niet wegkijkt voor problemen in de samenleving, zoals zij andere partijen en 'gutmenschen' verwijt, maar stem geeft aan een (deels zwijgende) meerderheid door het debat op deze wijze (via de onderbuik) aan te zwengelen. Maar hoewel Leefbaar anderen wegkijken verwijt, lijkt zij zelf blind voor de ontwikkelingen in de stad.

Het antwoord van NIDA/Denk op het toeneemende pluralisme is ook niet altijd even verbindend. Zij gaan zeker de confrontatie niet uit de weg. De PvdA is landelijk een kleinere rol gaan spelen, en dat geldt ook zeker in Rotterdam. Een deel van het beleid dat zij in 2010-2014 uitvoerde, kwam rechtstreeks uit de koker van Leefbaar. Voorbeelden hiervan zijn de omstreden Rotterdamwet, waarmee mensen met een laag inkomen uit bepaalde wijken worden geweerd

en de invoering van de verplichte tegenprestatie bij een uitkering. Met dergelijke maatregelen heeft de PvdA zich van haar kiezers vervreemd.

In plaats van de onderbuik te laten regeren, zouden Rotterdamse politici zich op feiten moeten baseren en moeten werken aan een inclusieve samenleving waar iedereen gelijke kansen krijgt. Iedereen zal zich aan iedereen moeten aanpassen. Al het beleid en de instanties zullen diversiteitsproof moeten zijn. Dat vraagt om een andere grondhouding, een positieve instelling waarbij we werkelijk naar elkaar omzien. Het vraagt om ontmoeting en gesprekken in de stad, zoals we die voerden tijdens de huis-aan-huisacties van GroenLinks. Het vraagt om een nieuw geluid van optimisme en progressiviteit, om samen te onderzoeken hoe iedereen eerlijkere kansen krijgt en tot zijn recht komt in deze superdiverse samenleving.

Vlinders

Dit vernieuwende geluid moet nu duidelijk van links komen. Ook de onderbuikgevoelens zijn niet het exclusieve eigendom van de rechtse boze witte man. Er leeft onvrede bij linkse progressieve stemmers, die een schone, gezonde en groene stad willen, waar iedereen gelijke kansen krijgt. Zij willen armoede aanpakken in plaats van vergroten, zorgen voor werk en goede opleidingen, en voor voldoende en goede huisvesting. Zij willen een stad waarin je mag zijn wie je bent, en zij ruiken kansen om al deze dingen bij de gemeenteraadsverkiezingen waar te maken. De grote groei van GroenLinks bij de Tweede Kamerverkiezing is ook hier mogelijk. Daarom voelen de linkse onderbuikgevoelens in Rotterdam als vlinders in de buik.

/

/

Al het beleid en de instanties zullen diversiteitsproof moeten zijn. Dat vraagt om een andere grondhouding, waarbij we werkelijk naar elkaar omzien.

Kunstenaar Felix de Rooy (1952) werkt vanuit zijn Surinaamse, Antilliaanse en Nederlandse roots.

Op de pagina's hierna een impressie van zijn werk, op p. 33 gevolgd door een interview met de Rooy over James Baldwin.

f
-
j

“Als erfgenaam van het koloniaal orgasme, als buitenechtelijke bastaard geschraapt uit het Europese Testament, ontsnap ik de gevangenis van genetische en historische identiteit. Gevlucht naar het mythische land van *La Race Mélangée*: het Niemandslan van het vuilnisbakkenras. *The Invisible Race* dat zich – met een door onderdrukking en twijfel gesnoerde mond – grenzeloos en anarchistisch vermenigvuldigt. Onderhuids en tussen de lakens, tegen raciale ontkenning en nationale afstoting in.

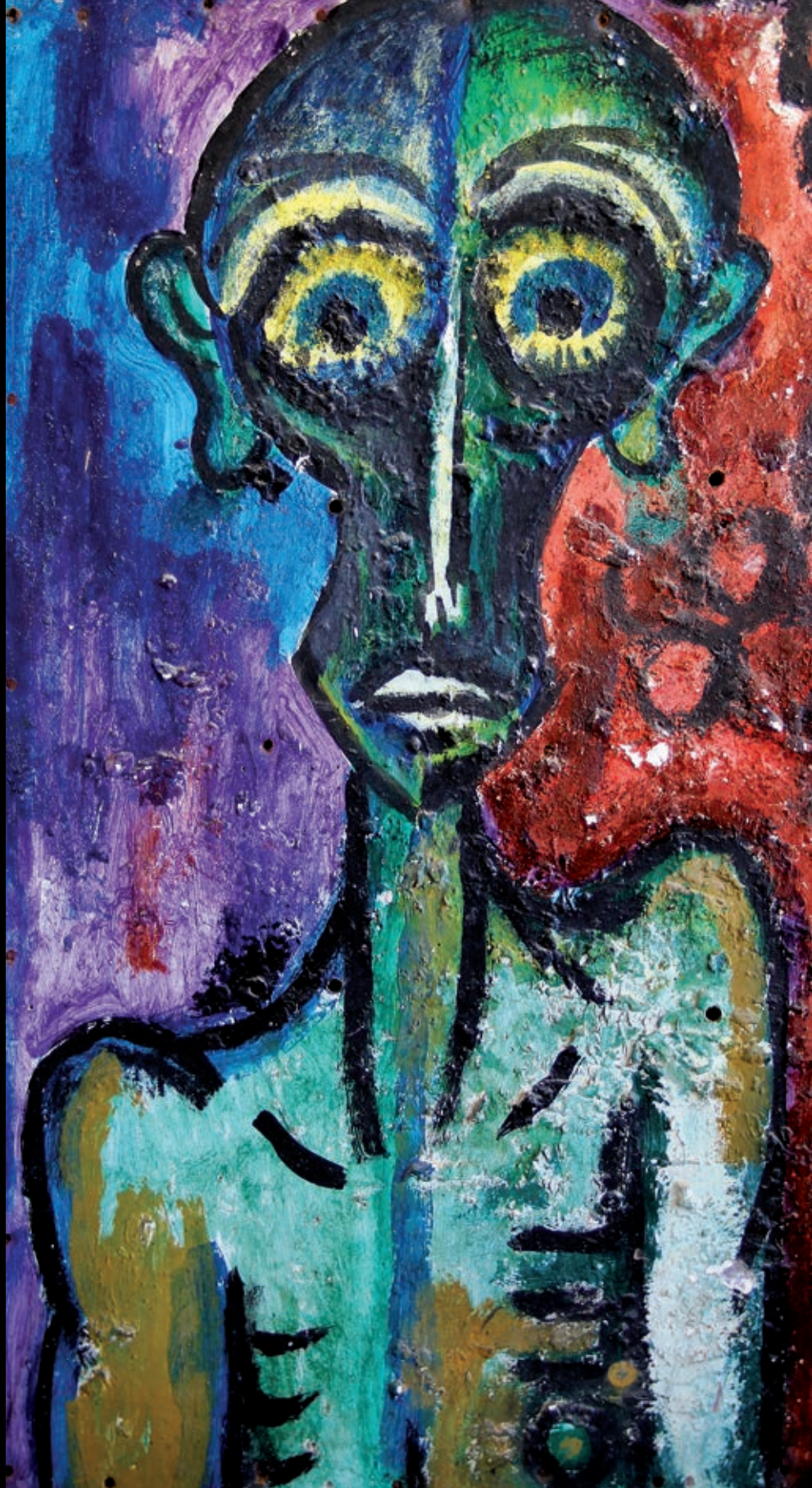
Het dolende ras, geboren uit conflict en confrontatie, nieuwsgierigheid en herkenning, tederheid en intimiteit. Haar kinderen zijn niet langer twijfelende, kwijnende halfbloedjes die lijden aan een chronische identiteitscrisis, maar mutanten met dubbel- en multibloed dat mengt en voedt. Multi-moksi-meti's, engelen van gemengd vlees. Ooit kunnen zij de aarde voor uitzichtloze volkerenmoord behoeden. *May all humans be brothers*, want alle rassen zijn in ons klaargekomen.

In mijn bloed stromen samen: Amazone-indianen, Afrikaanse slaven, slavenhouders en abolitionisten uit Nederland, Duitsland, Frankrijk en Portugal. In mijn hart is de strijd om raciale en culturele identiteit voorbij. Beslecht door generaties spermatozoön en eicellen ben ik bevrucht, volgroeid, uitgeperst en gebaard: een verse vreemdeling op aarde.

Ik word verscheurd door seksen, rassen, culturen en religies, die door mijn bloed heen razen, kokend opborrelen in koortsdromen en visioenen. Ik verlang naar heling van de historische pijn tussen mijn indiaanse overgrootmoeder en haar Europese verkrachter. Ik voel het dreigende zwijgen tussen mijn Afrikaanse grootmoeder en mijn Europese grootvader, een wapenstilstand tussen schaamte en begeerte, schande en schuldgevoel. Ik lees de Bijbel en Xaviera Hollander, poets mijn Benettonbewustzijn op en slurp Max Havelaars solidariteitskoffie uit Delfts blauwe kopjes.

Ik ben me bewust van mijn kwetsbaarheid, mijn gemengde identiteit. ‘Wien Neerlands bloed door d’aadren vloeit, van vreemde smetten vrij’. Een tirannieke litanie ontkent mijn gemuteerde genen. Van schaamte bevrijd, vlieg ik op de vleugels van mijn gekleurde diversiteit. Uit de schimmen van een geleden strijd, ontrafel ik verworven tederheid.”

Felix de Rooy, uit *Ego documenta*

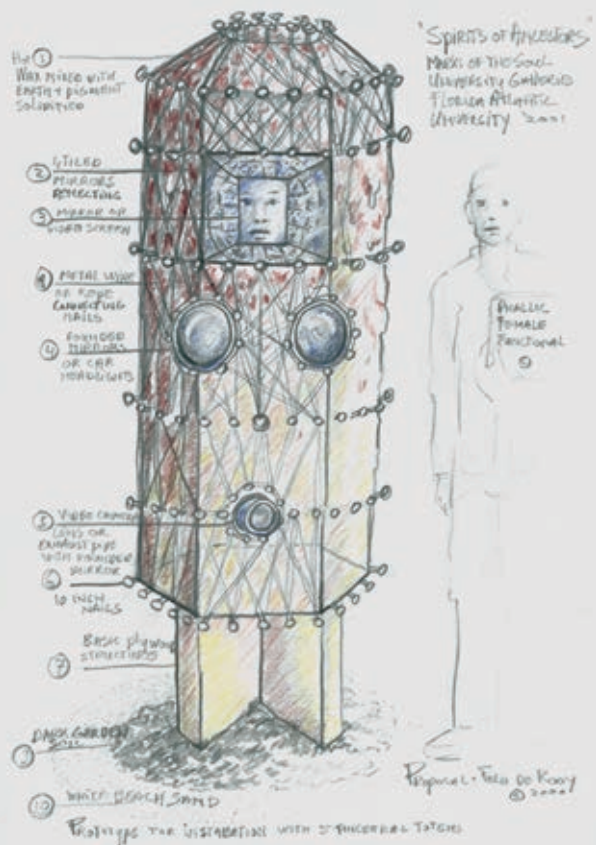


'Munch's echo' (1966).





Portret van de Rooy door Diana Blok (1998)
 en een greep uit zijn veelzijdige oeuvre:
 Assemblage 'Cry Suriname' (2002);
 Film 'Boy Ecury' van Franz Weisz met de
 Rooy als acteur (2003);
 Toneelstuk 'De schaduw van Goedheiligman'
 over de racistische context van zwarte Piet,
 onder regie van de Rooy (2008);
 Schets multimedia assemblage 'Marks of
 the Soul' (2001).







'Golgotha', acryl-schilderij (2007).

Schets voor de entree van de tentoonstelling 'De erfenis van slavernij' in het Wereldmuseum Rotterdam (2003-2004), die Felix de Rooy samenstelde en ontwierp i.s.m. René Wissink (atelier Argos).

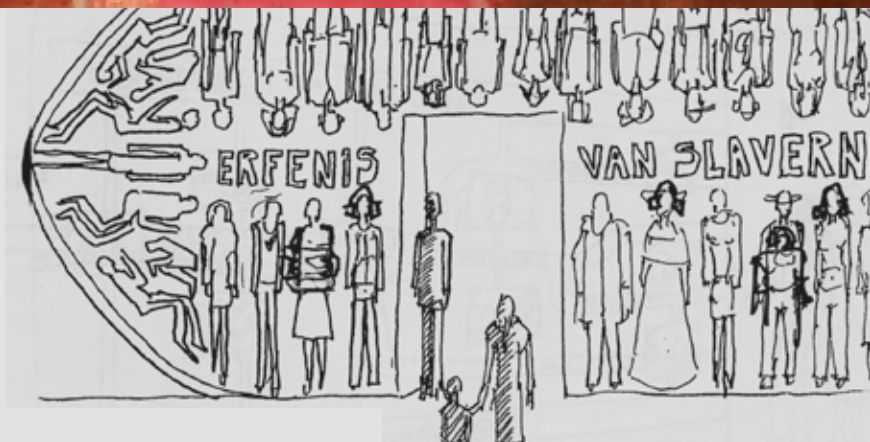




Foto: Vincent Jong Tjien Fa

Ik hield van mijn oma en vooral van haar uitbundige tuin vol bloemen en fruitbomen. Maar de zoetste vrucht in mijn oma's Paradijs was haar jonge Hindoestaanse tuinman. Elke zaterdag liet hij zijn vrouw en kinderen achter op zijn kleine boerderij buiten de stad en fietste hete kilometers zweet naar mijn oma's tuin aan de Madeliefjesstraat. Het knarsen van het schelpengrind onder de fietsbanden, deed mijn maag krimpen van hartstocht en verlangen. Mijn Hindoestaanse Ydolon op zijn verroeste ros: de ultieme ridder van mijn acht prille jongensjaren.

Hij rook naar kokosolie en knoflook, kerrie en zweet, kruidnagels, tabak en natte aarde. Klein, donker, pezig en elegant sprong hij met een stralende glimlach van zijn fiets. Op blote voeten, tenen breed gespreid. Dansende wortels voor zijn gespierde benen, waarop zwart haar bewegende patronen tekende. Zijn romp een magisch landschap van donkerbruine welvingen, glanzend onder bezweet borsthaar. Een decor van vlees tussen het openhangende voordeuk van zijn gescheurde, versleten overhemd. Zijn gezicht: benig, breed gespannen, fijn gesneden, kaken soms geschoren. Grote onschuldig ogende pupillen, verscholen onder de schaduw van zware wimpers.

Diep in mijn brandende ogen snoof hij mijn verlangen, voelde mijn hartstocht kloppen tegen zijn gespannen dijen. Hij opende zich voor mij, teder en vol overgave. Hij was mijn oma's tuinman, mijn Pygmalion, en ik zijn Lady Chatterly. In aanbidding voor zijn gezwollen lid, in de schemering van het kippenhok, in de schaduw van fruitbomen in ons vergankelijke Paradijs. Nooit zal ik hem vergeten, mijn Krishna die ik in brandende devotie vereerde als ik hem aan het eind van de dag achter de garage met de tuinslang afspoelde. Zijn glanzende lijf druipend in de zinken teil, terwijl mijn nieuwsgierige vingers de geografie van zijn anatomie exploreerden.

In het geheim liet hij zich als afgod door mij vereren en respecteerte de onschuld van mijn passie. Hij onderrichtte mij de diplomatie van discretie om onze oeroude rituelen ongestoord te kunnen volbrengen.

De tuinman als sensuele gids voor de opbloeiende jongen in het Hof van Eden. De Griekse leermeester in de schaduw van de Akropolis; de Papua-peetvader van het mannenhuis in Nieuw Guinea.

Na bijna twee decennia ontmoette ik hem voor het laatst, mijn Indiase Prins. Nog steeds op de fiets, armoede nu geëtt op zijn gezicht, misère vastgebeten tussen zijn ingestorte schouders. Toen ik hem wou omhelzen, deinsde hij geschrokken terug. Ik had de code van onze verborgen geschiedenis verbroken. Als twee volwassen mannen, verscheurd door tijd, was elk intiem contact nu een perversiteit. Beschaamd stak hij zijn ruwe, eeltige hand naar mij uit. Een trieste glimlach ontblootte zijn verrotte tanden. Hij rook nu naar ranzige kokos olie en stonk naar oud zweet. Voorovergebogen over het stuur, de tenen vermoeid tegen versleten pedalen fietste hij mijn leven uit.



© 2000 by John Wiley & Sons, Inc. All rights reserved. This journal is registered at the Copyright Clearance Center, Inc., 222 Rosewood Drive, Danvers, MA 01923. Organizations in the USA who are also registered with the Copyright Clearance Center may therefore copy material (beyond the limits permitted by sections 107 and 108 of US copyright law) subject to payment to CCC of the per copy fee of \$05.00. This consent does not extend to multiple copying for promotional or commercial purposes. ISI Tear Sheet Service, 3501 Market Street, Philadelphia, PA 19104, USA, is authorized to supply single copies of separate articles for private use only. Organizations authorized by the Copyright Licensing Agency may also copy material subject to the usual conditions. For all other use, permission should be sought from John Wiley & Sons, Inc. or the appropriate copyright owner. This journal is registered with the International Copyright Clearance Center (CCC) Transactional Reporting Service, 222 Rosewood Drive, Danvers, MA 01923. Organizations in the USA who are also registered with CCC may therefore copy material (beyond the limits permitted by sections 107 and 108 of US copyright law) subject to payment to CCC of the per copy fee of \$05.00. This consent does not extend to multiple copying for promotional or commercial purposes. <http://www.intellect.com> is authorized to supply single copies of separate articles for private use only. Organizations authorized by the Copyright Licensing Agency may also copy material subject to the usual conditions. For all other use, permission should be sought from John Wiley & Sons, Inc. or the appropriate copyright owner. This journal is registered with the Copyright Clearance Center (CCC) Transactional Reporting Service, 222 Rosewood Drive, Danvers, MA 01923. Organizations in the USA who are also registered with CCC may therefore copy material (beyond the limits permitted by sections 107 and 108 of US copyright law) subject to payment to CCC of the per copy fee of \$05.00. This consent does not extend to multiple copying for promotional or commercial purposes. <http://www.intellect.com> is authorized to supply single copies of separate articles for private use only. Organizations authorized by the Copyright Licensing Agency may also copy material subject to the usual conditions. For all other use, permission should be sought from John Wiley & Sons, Inc. or the appropriate copyright owner.

Felix de Rooy: 'Ieder van ons zoekt naar liefde en begrip'

Het werk van James Baldwin getuigt van het inzicht dat maatschappelijke scheidslijnen uiteindelijk niet wezenlijk zijn voor wat echt telt tussen mensen, namelijk begrip en genegenheid. De samenleving die deze scheidslijnen wel vooropstelt, moet worden bestreden. Een gesprek met kunstenaar Felix de Rooy.

Door **Erica Meijers**

De documentaire *I am not your negro*, gemaakt door Raoul Peck op basis van manuscripten, teksten en publieke optredens van de Amerikaanse schrijver James Baldwin (Harlem New York 1924 – Frankrijk 1987) krijgt alom lof: het commentaar van James Baldwin op het gesegregeerde Amerika van de jaren vijftig en zestig is een adequate, zij het confronterende toevoeging aan het huidige debat over racisme. Cruciaal in de film is dit citaat van Baldwin: *De vraag die de witte bevolking van dit land zichzelf moet stellen, is: waarom hebben we eigenlijk een 'neger' nodig? Ik ben geen neger, ik ben een mens. Maar als je denkt dat ik een neger ben, dan betekent dat dat je een neger nodig hebt. Je moet uitvinden waarom dat zo is. Daarvan hangt de toekomst van dit land af.*

Peck mengt archiefbeelden uit de hete zomers van de jaren zestig met beelden van demonstraties van de hedendaagse beweging Black Lives Matter en van recent politiegeweld tegen Afro-Amerikanen. Daarmee laat hij geen misverstand bestaan over zijn boodschap: op de prangende vraag van James Baldwin is van witte zijde nooit een bevredigend antwoord gekomen. Daarom duurt het onrecht tegen zwarten overal in de westerse samenlevingen voort.

Staalkaart

Felix de Rooy (1952), beeldend kunstenaar en theatermaker, deelt de positieve waardering van de film, maar vindt dat die erg de nadruk legt op de bitterheid en woede van James Baldwin, zoals die tot uiting komt in essaybundels als *The Fire Next Time* en in zijn veelvuldige bijdragen aan het publieke debat. Felix de Rooy leest liever Baldwins romans, omdat hij daar een subtielere en meer humanistische Baldwin tegenkomt. Zijn verhalen getuigen van een diep inzicht in de relatie tussen persoonlijke psychologie en maatschappelijke realiteit. Baldwin is als schrijver vaak in een getto geplaatst, zowel in dat van de zwarte als van de homoseksuele schrijvers, terwijl hij in zijn romans dergelijke stereotypen juist overstijgt, zonder hun soms verwoestende realiteit te ontkennen.

De Rooy ontdekte James Baldwin aan het begin van zijn puberteit, toen hij met zijn ouders een oud landhuis op Curaçao bewoonde, dat ooit aan een slavenhouder had toebehoord. "Baldwin werd mijn spirituele gids naar de wereld van de volwassenen, zowel op het gebied van racialiteit als seksualiteit. *Another Country* is nog steeds mijn lievelingsboek. In die roman overschrijdt Baldwin voortdurend

Toen ik Baldwin las als twaalfjarige, dacht ik: wow wow wow! Hij laat echt een staalkaart zien van alle mogelijke menselijke relaties.

I

scheidslijnen tussen wit en zwart, homo en hetero, man en vrouw. Hij weet elk personage een ziel te geven, zonder ze te stigmatiseren door wat hij in politieke zin van witte of zwarte mensen vindt. Zo wordt bijvoorbeeld Leona, een witte vrouw uit het diepe Zuiden, de martelares van haar liefde voor de zwarte Rufus, die haar mishandelt, omdat hij zijn eigen trauma's met racisme niet weet te overwinnen. Hij springt uiteindelijk van de Brooklyn Bridge. Maar de zus van Rufus, Ida, komt tenslotte wel over de kleurbarrière in haar relatie met de Italiaanse Vivaldo. Dan heb je nog Eric, het homoseksuele personage in de roman, die zowel heeft gevreeën met Vivaldo als ook met Rufus en die met een witte vrouw een relatie heeft. Toen ik dat allemaal las als twaalfjarige, dacht ik: wow wow wow! Baldwin laat echt een staalkaart zien van alle mogelijke menselijke relaties. Tot dat moment was ik me van al die mogelijkheden niet erg bewust geweest." De Rooy voelt zich vooral aangesproken door Baldwins genuanceerde visie op de complexiteit van menselijke relaties, al beseft hij dat de zwart-wit problematiek er het fundament van vormt. "Ik geloof ook dat dit harde fundament eerder zal worden beïnvloed via de subtiliteit van de intermenselijke relaties tussen de verschil-

lende etniciteiten, seksualiteiten en genders die Baldwin in zijn boeken beschrijft."

Koloniaal orgasme

In de film van Peck vertelt Baldwin over de schok die hij als kind onderging: hij keek films en identificeerde zich met witte helden als Gary Cooper, die in wildwestfilms Indianen afschoot. Totdat hij zich realiseerde dat hijzelf die Indiaan was. Baldwin noemt dit de ontdekking van zijn zwart-zijn; hij werd getroffen door het besef dat er voor hem geen plaats was in het land waarin hij was geboren. Felix de Rooy herkent deze ervaring maar gedeeltelijk.

"Toen ik in 1962 voor het eerst naar Nederland ging met mijn ouders, maakten wij een tussenstop in New York om enkele weken bij verre familie van mijn moeder te logeren. Ik was overweldigd door de enorme dimensies van het grauwe beton in de vuile stalen jungle, die lichtjaren verwijderd leek van de pastelkleuren van Willemstad en de witgeschilderde houten koloniale architectuur van Paramaribo. Ik voelde hoe de raciale spanning zich als een cocon om ons sloot. Onze mulattenfamilie balanceerde als koorddansers boven de gesegeerde maatschappij. Ik heb mij nooit alleen maar met zwarten geïdentificeerd: mijn ouders kwamen

uit gemengde relaties, dus voor hen was die grote oorlog tussen wit en zwart een diepe pijn."

De Rooy heeft zichzelf wel de 'erfgenaam van een koloniaal orgasme' genoemd. Inderdaad kun je bij zijn voorouders zowel slavenhouders als slaven aantreffen, en mensen uit vele windstreken: zijn grootvader was een Nederlandse telegrafist op Haïti die trouwde met de dochter van een Franse zakenman en een Haïtiaanse mulatin. Hij had een Surinaamse oma, die was geboren uit een revolutionaire liefdesgeschiedenis tussen de zoon van een Joods-Portugese plantage-eigenaar en de dochter van de Afrikaanse keukenslavin. De man van deze oma kwam weer voort uit het huwelijk van een Duitse domineeszoon met een Indiaanse vrouw. De jonge Felix groeide op bij kunstzinnige ouders met een avonturiersgeest, in zowel Suriname, op Curaçao als in Nederland. "Als kind van zulke ouders heeft Baldwin me laten zien hoe diep het zwart-wit conflict ingrijpt in de relaties tussen mensen. Toch vind ik het jammer dat Baldwin wel heeft geschreven over liefdesrelaties tussen wit en zwart, maar nooit over de kinderen die uit die relaties voortkwamen. Want juist hun positie interesseert mij."

Vreemde smetten

Anders dan de Rooy is Baldwin opgegroeid in een wereld waarin zwart en wit mijlenver uit elkaar leefden, maar hij zag de wederzijdse afhankelijkheid voor het smeden van de volgens hem zo noodzakelijke nieuwe Amerikaanse identiteit. Hij wees er op dat de voorouders van zowel wit als zwart zowel zwart als wit waren. Nog altijd is dit inzicht van Baldwin niet echt doorgedrongen, vindt Felix de Rooy. "Kijk maar naar het feit dat Obama wordt gezien als een zwarte president, terwijl hij een witte moeder heeft. Het racisme in de Verenigde Staten en in de hele wereld is zo diep geworteld dat de nakomelingen van witte en zwarte mensen altijd als zwart gezien worden. Het is gruwelijk dat ik tegen een witte man en/of vrouw kan zeggen: je bent mijn familie, en dat die mensen dan zeggen: hoezo, zo'n bruine man, je bent helemaal geen familie. We blijven denken in die dichotomie van zwart en wit, die door de witte mensen is geïnstitutionaliseerd: als je een achtste zwart bloed had, was je nog steeds een slaaf en kon je verkocht worden. Deze identiteit is ook door de zwarte en gemengde mensen omarmd, waarmee ze het racisme eigenlijk ondersteunen. Ik vind dat heel pijnlijk."

De kern is wat betreft de Rooy, en op dat punt is Baldwin nog altijd even actueel, dat witte mensen wereldwijd zwarte mensen nog steeds niet als deel van hun geschiedenis accepteren. Hij verwijst naar een regel uit het negentiende-eeuwse Nederlandse volkslied 'wien Neerlands bloed door d'aadren stroomt, van vreemde smetten vrij'. "Ik ken heel veel witte vrouwen die met Surinaamse of Antilliaanse mannen kinderen hebben gehad. Die kinderen worden meteen als zwart gekwalificeerd, en dat betekent in feite dat ze niet worden geaccepteerd als deel van de witte maatschappij, terwijl ze dat deels wel zijn. Waarom is dat in hemelsnaam zo en waarom accepteren gemengde mensen dat? Mijn hele carrière als theatermaker, filmmaker, beeldend kunstenaar en samensteller van tentoonstellingen heeft steeds gedraaid om het multiculturalisme. Toen ik de tentoonstelling 'wit over zwart' in het Tropenmuseum samenstelde (1989-1990), liet ik al zien dat zwarte Piet deel uitmaakt van een racistische beeldvorming. Dat begint nu eindelijk door te spelen in het bewustzijn van de witte Nederlander. Maar er is altijd een enorme tegenenergie. Dat zie je aan de beweging van rechts populisme in Europa en aan de steun voor Trump in Amerika. Wat mij

betreft is dat een terugval in de verslaving aan racisme."

Vermeende onschuld

Weinig mensen beschouwen zichzelf als een racist. In het volgende citaat stelt James Baldwin, dat het uiteindelijk niet om overtuigingen gaat, maar om ervaringen:

De meeste mensen die ik ken hebben niets tegen zwarten. Dat is het punt niet. Het probleem is apathie en onwetendheid. Dat is de prijs van segregatie, dat is segregatie: dat de witte niet weet hoe de zwarte leeft, terwijl de zwarte wel weet hoe de witte leeft. Je kunt wel zwarte collega's en schoolkameraden hebben, maar als je niet bij hen thuis komt, leef je in een andere werkelijkheid. Witte mensen ontkennen het bestaan van die werkelijkheid. (Florida Forum 1963)

De ontkenning van de ervaringen van zwarte Nederlanders speelt een grote rol in de discussie over zwarte Piet. En juist daarom is deze discussie volgens de Rooy een lakmoesproef voor de Nederlandse samenleving. "Hoe komt het, dat wanneer we geconfronteerd worden met verzet tegen traditionele racistische interpretaties zoals zwarte Piet, we woedend worden en dat zien als een aanval op onze vermeende onschuld? Omdat we liever niet onder ogen zien dat ook de Nederlandse geschiedenis

Alle halfbloedjes, zoals ze vroeger zeiden – maar je kunt beter zeggen: dubbelbloed, want ze zijn niet half – dringen steeds dieper door in de maatschappij. Daar kun je niet meer omheen.

/

veel zwarte bladzijdes heeft wat betreft kolonialisme en slavernij. Maar ja, de rassenrellen vonden (en vinden) aan de andere kant van de oceaan plaats, dus het gaat niet over ons. Om als natie in te zien dat je jarenlang vanuit een totaal verkeerd perspectief naar de wereld hebt gekeken, om dat aan jezelf toe te geven, nou, daar verdienen psychiaters goud geld aan...”

In het feit dat deze discussie nu wel wordt gevoerd, ziet de Rooy een teken van vooruitgang. En die constateert hij ook op andere terreinen: “Er zijn steeds meer gezichten met kleur in het openbare leven en op de televisie. Baldwin zag als kind alleen maar witte filmsterren, nu zijn er zwarte presentatoren van talkshows en zwarte acteurs en filmmakers. Wat dat betreft is de tijd nu rijp voor de verfilming van Baldwins romans! Door de verplichting om multicultureel te casten is er bovendien geen enkele Amerikaanse serie meer puur monocultureel. Daar zou Nederland nog wat van kunnen leren. Hier zeggen we: we zijn niet racistisch, we hebben daar geen wet voor nodig. Maar het gebeurt toch wel heel erg weinig. Baldwin heeft die hele transformatie in Amerika niet meegemaakt.”

Dubbelbloed

Anders dan Raoul Peck, de regisseur van *I Am Not Your Negro*, denkt de Rooy dat de acht jaar van Obama wel indruk zouden hebben gemaakt op James Baldwin. Peck ziet de periode Obama als een uitzonderingstijd, terwijl de Rooy de regering Trump als een terugval beschouwt. Peck citeert Baldwin, die zei: “de vraag is niet wanneer een zwarte president kan zijn, maar in welke staat zich het land bevindt waarvan hij president wordt.” De parallelle werelden, waarin zwart wit wel ziet, maar wit zwart niet, staan volgens Peck nog recht overeind. (Interview met Raoul Peck bij Arte, 24.4.2017) De Rooy denkt dat het wel degelijk belangrijk voor Baldwin zou zijn geweest dat Obama het kind van een witte vrouw en een zwarte man was. En hoewel ook de Rooy stelt dat de beweging van Black Lives Matter naar een realiteit verwijst die alleen maar tot een grote explosie kan leiden, is strijd wat hem betreft niet het enige aspect van relaties tussen wit en zwart. Juist omdat hij de scherpe scheiding tussen wit en zwart irreëel vindt, legt Felix de Rooy graag de nadruk op de andere aspecten van relaties tussen zwart en wit. Tenslotte is hij zelf voortgekomen uit liefde tussen zwart en wit: “Alle halfbloedjes, zoals ze dat vroeger noemden,

maar je kunt beter zeggen: dubbelbloed, want ze zijn niet half, – dringen steeds dieper door in de maatschappij. Daar kun je niet meer omheen. We moeten ons niet alleen concentreren op de woede, maar vooral op hoopvolle verhalen, zoals we die kunnen vinden in de romans van James Baldwin. Wat ik zo mooi in hem vindt is dat hij vanuit een humanistische visie toch een hoopvolle toekomst schetst, waarin het mogelijk is liefdevol met elkaar om te gaan. Hij stelt de intermenselijkheid centraal. Ieder van ons zoekt uiteindelijk naar liefde en begrip voor zijn kwetsbare geschiedenis. Via die weg komen we uit de gevangenis van racisme.”

\

Tenzij anders aangegeven, stammen de citaten van Baldwin uit de documentaire van Raoul Peck, *I am not your Negro*, 2016. (sinds mei in de Nederlandse bioscopen)

Meer over en van Felix de Rooy in: Barbara Martijn en Felix De Rooy, *Ego documenta. The Testament of My Ego in the Museum of My Mind*, Lm Publishers, Volendam 2012.

f

James Baldwin

j

Wat is er gaande in dit land: een broer heeft zijn broer gedood, wetend dat het zijn broer is; witte mannen hebben negers gelyncht, wetend dat zij hun zonen waren. Witte vrouwen hebben negers verbrand, wetend dat zij hun minnaars waren. Het is geen probleem van ras. Het probleem is de vraag of je wel of niet bereid bent om naar je eigen leven te kijken en er verantwoordelijkheid voor te dragen en het dan beginnen te veranderen. Ons grote westerse huis is één huis en ik ben een van de kinderen van dat huis, alleen ben ik het meest verachte kind van het huis. Amerikanen zijn niet in staat om mij te herkennen als vlees van hun vlees en bloed van hun bloed, door hen geschapen. Mijn bloed, mijn vaders bloed, is in deze grond.

Citaat uit 1969, onderdeel van
de documentaire *I am not Your Negro*

Het recht van

In plaats van ‘ontwikkelingshulp’ en ‘Derde Wereld’ spreken we tegenwoordig over mondiale gelijkwaardigheid en duurzaamheid, maar visies van niet-westerse culturen op ontwikkeling en ecologie worden zelden serieus genomen als het gaat om strategieën voor een duurzamer wereld. Ten onrechte.

Door Dorine van Norren

DE RELEVANTIE VAN NIET-WESTERSE BENADERINGEN VAN DUURZAAMHEID

‘Probeer niet te vechten tegen het oude systeem. Je moet een nieuw systeem bouwen dat het oude overbodig maakt,’ zei een niet-westerse jurist tegen mij over het duurzaamheidsvraagstuk. Niet-westerse denkwijzen kunnen handvaten bieden waardoor oude denkpatronen doorbroken worden en nieuwe systemen vorm kunnen krijgen die meer in lijn zijn met harmonie met de aarde. Deze zijn te vinden in Afrika in de ‘Ubuntu’ gedachte, in Azië in het ‘bruto nationaal geluk’ concept en in Latijns Amerika in de ‘buen vivir’ beweging, gebaseerd op de indiaanse wijsheid van ‘sumak kawsay’ (‘de juiste wijze van leven’). Over deze visies hieronder meer. Eerst de vraag waarom er zo weinig aandacht voor deze zienswijzen is.

Genegeerde tradities

In september 2015 zijn de duurzame ontwikkelingsdoelen aangenomen door de lidstaten van de Verenigde Naties (VN). Alhoewel deze tot stand kwamen door onderhandeling tussen de lidstaten van de VN, vond er ook een grootschalige consultatie plaats van het maatschappelijk middenveld (en het bedrijfsleven). Hiermee werd de gedachte van participatie en non-discriminatie – de kernbegrippen binnen de mensenrechten – in de praktijk gebracht. In de huidige tijd zijn ‘missiewerk’, ‘ontwikkelingshulp’ en termen als ‘Derde Wereld’ weliswaar vervangen door woorden als gelijkwaardigheid en duurzaamheid, maar dit wil niet zeggen dat ook inheemse ontwikkelingsfilosofieën automatisch zijn meegenomen in de uitwerking van de opeenvolgende raamwerken voor duurzaamheid. ‘Wat ontbreekt in mondiale duurzaamheidsdebatten is informatie over hoe verschillende culturen en praktijken collectieve verantwoordelijkheid zien voor menselijk welzijn’ (Naicker 2011).

Daar zijn een aantal redenen voor. Ten eerste zijn niet-westerse filosofische begrippen niet gangbaar in de wetenschap buiten de filosofie en al helemaal niet

alle leven

als het gaat om ontwikkelingseconomie en rechten. En zelfs binnen de filosofie worden ze niet altijd serieus genomen, ook niet in niet-westerse landen zelf, zoals in Afrika waar vaak een westers curriculum geldt. Deze thema's worden al snel gedelegeerd naar het terrein van de antropologie (en soms ook als exclusief recht geclaimd door antropologen). Na zes decennia van ontwikkelingsprojecten in Afrika is de filosofie van Ubuntu, dat zoveel betekent als 'ik ben omdat wij zijn', bij westerse ontwikkelingsbeleidsmakers en wetenschappers nog steeds nagenoeg onbekend. Ook worden inheemse volken in Latijns Amerika vaak bestempeld als 'onderontwikkeld' en duurde het tot 2007 tot hun rechten werden erkend (inclusief hun cultuur om in harmonie met de natuur te leven) in de VN Verklaring voor inheemse volken. Boeddhisme wordt tot slot genegeerd, omdat het gezien wordt als een religie en niet mede als een welzijnsfilosofie.

Natuur als gebruiksvoorwerp

Ten tweede wordt de elite van niet-westerse landen vaak opgeleid met westerse kennis, waardoor eigen tradities naar de achtergrond verdwijnen. In de huidige tijd wordt slechts schoorvoetend gerefereerd in VN documenten aan het gebruikmaken van kennis van de lokale bevolking, om bijvoorbeeld genetische diversiteit te beschermen (SDG 2.5). Onderwijs voor iedereen, wat onder het vierde duurzame ontwikkelingsdoel valt, doet de vraag rijzen wat voor onderwijs wij precies nastreven. Dit hangt nauw samen met hoe wij, als wereldgemeenschap, succes, ontwikkeling en welzijn definiëren, en niet in de laatste plaats hoe dit samenhangt met onze relatie met de natuur.

Ten derde dienden de millenniumdoelen als uitgangspunt voor de duurzame ontwikkelingsdoelen en deze waren in tegenstelling tot de duurzame ontwikkelingsdoelen niet onderhandeld, maar eenzijdig door de OECD en VN geformuleerd

en bedoeld voor niet-westerse landen om zich te 'ontwikkelen'. Niet-westerse landen voegden daar mondiaal partnerschap als voorwaarde (en achtste doel) aan toe. In de onderhandelingen voor een nieuw systeem (na 2015) werden deze millenniumdoelen echter door niet-westerse landen al snel vervangen door het breder gedragen Rio proces met de duurzaamheidstop in Rio de Janeiro in 1992 en de follow-up 'Rio+20' in 2012. Dit leidde tot meer focus op duurzaamheid en doelen voor ALLE landen (gelijkwaardigheid), maar ook tot een zelfde doelen-resultaat-denken als voorheen, waarin armoedebestrijding als eerste doel is geformuleerd (klimaat als dertiende) en de natuur nog steeds als (duurzaam) gebruiksvoorwerp wordt gezien. Dit gaat in tegen veel niet-westerse visies op de natuur.

Ubuntu

Wat wordt er nu in (Sub-Sahara) Afrika onder Ubuntu verstaan? Dit woord komt uit de -Nguni talen, maar bestaat ook in veel andere talen in Sub-Sahara Afrika zoals het Sotho, waar het Batho heet. Ubuntu betekent in de kern de onophoudelijke in beweging zijnde openbaring van het universum. Ubu is 'abstract- Zijn' (patronen) dat verbonden wordt met Ntu, 'levenskracht- Zijn', die in een cyclus zichzelf vernietigen en vernieuwen. Ubuntu wordt in de volksmond echter gebruikt als 'ik ben omdat wij zijn'. Dit is afgeleid van het spreekwoord 'umuntu ngumuntu ngabantu' (een persoon is een persoon via andere personen). Het leven draait om 'wederzijdse hulp', een collectivistische levensopvatting.

Het impliceert intermenselijkheid, (gelijk)waardigheid, compassie, gemeenschapswaarden, samen delen, non-discriminatie en interactie tussen alle levende wezens. Dit laatste gaat terug op het traditionele animisme waarin ook levenloze objecten levenskracht bezitten, al wordt deze verklaring niet

|
In de VN duurzaamheidsdoelen
wordt de natuur nog steeds als
gebruiksvoorwerp gezien.

Volgens de grondwet van Ecuador heeft de natuur het recht zichzelf te vernieuwen, haar natuurlijke cycli te volgen en het recht op herstel.

/

meer door iedereen aangehangen. Men gelooft in 'het veld dat alle levende dingen met elkaar verbindt', en noemt dit *seriti* (in Sotho).

Het levensweb betekent ook dat alle dingen morele waarde hebben: de natuur, het dierenleven, maar ook levenloze objecten zoals stenen. In feite bestaan er geen 'levenloze' objecten, maar alleen 'subjecten' die met elkaar in relatie staan. Allen stammen immers af van dezelfde Ubuntu bron. 'Onze voorouders respecteerden de biodiversiteit op dezelfde wijze als zij andere mensen respecteerden.' Zo verwoordt een Zimbabwaanse het (Mawere 2014).

Toekomstige generaties

De menselijke gemeenschap – 'bantu' – bestaat uit de voorouders en uit hen die nog geboren gaan worden. De voorouders zijn verbonden met het land en zo ontstaat een onlosmakelijke verbintenis tussen de menselijke gemeenschap en de natuur. In Ubuntu is de natuur deel van het gemeenschapsleven. Het 'wij' omvat de gehele schepping.

Ook volgens het principe van intergenerationele rechtvaardigheid is het schenden van het milieu een schending van Ubuntu. Dit principe is vastgelegd in de Zuid-Afrikaanse grondwet, artikel 24.2: 'opdat het milieu beschermd wordt ten dienste van de huidige en toekomstige generaties'. Plichten jegens toekomstige generaties winnen thans ook terrein in andere delen van de wereld. Ze zijn inmiddels ook vastgelegd in het handvest van de grondrechten van de Europese Unie. Er is ook veel kritiek vanuit het Westen op Ubuntu, als zou het een romantische traditie zijn uit het verleden die nu niet meer relevant is; antropologen ontkennen soms dat er een homogene Afrikaanse traditie zou zijn, en politieke analisten wijzen er op dat het in Afrika vaak niet geïmplementeerd wordt.

Buen Vivir

In Bolivia en Ecuador zijn de inheemse begrippen van Buen Vivir in de huidige grondwet vastgelegd, na een politieke emancipatiestrijd van de inheemse bevolking. Buen Vivir is een Spaanse vertaling van het Quecha 'Indianen' begrip Sumak Kawsay dat in essentie een biocentrisch leven voorstaat ('de goede wijze van leven', lees: in relatie tot de natuur). Kernbegrippen zijn integraliteit (holisme), relationaliteit (alles staat in verbinding), complementariteit (relaties zijn aanvullend zoals man-vrouw) en heel belangrijk: reciprociteit (alle relaties dienen wederkerig te zijn). Alles draait om 'moeder aarde' en ook met de aarde vindt een gelijkwaardige uitwisseling van geven en nemen plaats (wederkerigheid). Alleen zo wordt de balans behouden. Als belangrijkste vernieuwing zijn rechten van de natuur opgenomen in de grondwet van Ecuador. De natuur heeft het recht zichzelf te vernieuwen, haar natuurlijke cycli te volgen en het recht op herstel. In Ecuador is een levendige jurisprudentie ontstaan rond de rechten van de natuur, al moet gezegd worden dat grootschalige mijnbouw en olieprojecten uiteindelijk niet zijn tegengehouden, met name omdat de rechtspraak niet onafhankelijk bleek. Wel ijverde de regering voor het behoud van het regenwoud (in Yasuni), met de campagne 'leave the oil underground' met een roep aan internationale donoren het land te compenseren voor elk bewaard deel van het oerwoud. Het vond weinig weerklank bij internationale geldschietters. Het grote voordeel van het biocentrische recht bleek te zijn dat mensen niet meer hoeven aan te tonen dat zij persoonlijk schade lijden om schade aan de natuur aan te vechten; iedere burger mag dit doen. Maar nog fundamenteeler is het idee dat een rechtssysteem dat gefundeerd is in de gedachte dat het leven om de mens draait, die onbeperkt gebruik mag maken van andere bronnen, zal eindigen met een systeem dat ons aan de rand van

de afgrond heeft gebracht. Wij dienen onze denk-, rechts- en economische systemen te bouwen rond het systeem van de aarde.

Bruto nationaal geluk

Ook in Azië bestaan begrippen rond harmonie met de natuur, ditmaal ontleend aan het boeddhisme dat door velen als levenswijsheid wordt gezien en door Bhutan in de grondwet is vastgelegd. Bhutan is niet alleen CO₂ neutraal, het is CO₂ negatief, dat wil zeggen het absorbeert CO₂ van andere landen. Dit komt omdat men bewust het bos heeft gehandhaafd en dit heeft vastgelegd in de grondwet (minimaal zestig procent ‘forest cover’; het huidige niveau is 72 procent).

Deze bepaling is deel van het omvangrijkere concept van het Bruto nationaal geluk, dat ge-ent is op het boeddhisme. Duurzame ontwikkeling is gebaseerd op balans tussen de vier pijlers cultuur, natuur, economie en goed bestuur. Cultuur staat hierbij op nummer één als funderend voor identiteit. Geluk betekent veel meer dan hedonistisch subjectief welzijn (hoe voel ik me); het gaat om de relatie tussen alle levende wezens; deze begint bij harmonie met jezelf of innerlijke vrede. Slechts van daaruit kan je vreedzaam omgaan met de ander en respectvol met de natuur.

Het boeddhisme is, heel verkort gezegd, gebaseerd op vier principes: in het leven lijdt men; dit lijden komt voort uit verlangen (materie, status, succes); je kan lijden vermijden door aan deze zaken niet gehecht te zijn (ga mee in de ‘flow’ en de constante verandering); dit kan je bereiken door het achtvoudige pad te volgen. Dit pad komt neer op de werkelijkheid ‘zien’ zoals die echt is (daaruit volgt juist denken, spreken, doen, leven, inspannen, bewustzijn en verlichting): vanuit verbondenheid, compassie (een ‘geïnformeerd hart en een voelende ratio’), waarheid, geen uitbuiting (van anderen of de natuur), helend handelen, en bewustzijn van jezelf en jouw effect op de omgeving.

Het bewandelen van de ‘middenweg’, simpel leven, niet meer nemen dan je nodig hebt, en conflicten bij voorkeur uitvechten door bemiddeling maken hier deel van uit.

Recht op leven

Hoewel er nauwelijks sprake was van coalitievorming tussen deze drie niet-westerse tradities tijdens de onderhandelingen over de duurzame ontwikkelingsdoelen, kunnen er wel verbindingen worden gelegd op filosofisch niveau. Nederland kan een voorbeeld nemen aan de wijze waarop een aantal niet-westerse landen dit met wisselend succes in hun rechtssysteem en beleid hebben geïmplementeerd.

De vier pijlers van duurzame ontwikkeling zijn ook voor ons relevant. Ook in de Nederlandse cultuur is immers sprake van een volkstraditie die is gebaseerd op samenleven met de natuur, denk bijvoorbeeld aan onze relatie met het water. Het is zinvol om een centrale plaats te geven aan het behoud van de aarde en toekomstige generaties in onze rechts- en bestuurs-systemen op te nemen. We zouden erop vooruit gaan wanneer we onze economie zouden baseren op het recht op leven van alle wezens. Immers: de economie staat ten dienste van het leven en niet andersom.

/

Literatuur

- R. Jiménez, *Recovering and Valuing Other Ethical Pillars Buen Vivir*. Working Paper Rio de Janeiro: Forum for a New World Governance, 2011.
- Government of Ecuador, *National Development Plan, National Plan for Good Living 2013-2017, A Better World for Everyone*, Quito, Republic of Ecuador 2013.
- M. Mawere, *Environmental Conservation through Ubuntu and Other Emerging Perspectives*, Langaa Research& Publishing Common Initiative Group, Bamenda (Cameroon) 2014.
- I. Naicker, ‘The Search for Universal Responsibility: The Cosmovision of Ubuntu and the Humanism of Fanon’, in: *Development* 54 (4), 2011, 456.
- D.E. Norren, ‘Ubuntu, de aarde en wij’, in: H. Oosterling en R. Schepen *Doordenken, Doorwerken, intercultureel en ecosociaal denken en doen*, Garant Uitgevers 2016.

Of we dat nu willen of niet: **'smart' technologie is een belangrijk onderdeel geworden van ons leven. Nu de programma's voor de gemeenteraadsverkiezingen in 2018 worden opgesteld, is het daarom van belang dat gemeentes een visie en beleid op technologie ontwikkelen. Hoe verbinden we technologie met goed bestuur, met democratie, met participatie? GroenLinks Utrecht doet een voorzet. Rico Brouwer, de nummer drie van de Piratenpartij, reageert.**

Alderik Visser **Verbind tech**

Technologie speelt een belangrijke rol in ons leven. Dat is al enige millennia zo, maar de laatste jaren is die rol wel flink groter geworden. Digitale technologieën – internet, smartphone, andere 'slimme' apparaten – zijn niet meer weg te denken uit ons werk, ons huis, het straatbeeld. In filosofische zin kun je zeggen dat techniek een stukje van onszelf is geworden – en wij dus allen cyborgs.

Sommigen zijn bang voor deze ontwikkelingen. Het gaat ze allemaal 'te snel'. Of ze nemen waar dat technologie mensen machteloos maakt en kwetsbaar – spionage, cyberaanval, stroomuitval. We weten niet hoe de apparaten

Rico Brouwer **Een politieke**

Een visie op ICT hoort thuis in ieder programma, immers technologie is een diepgeworteld onderdeel van haast alles wat we meemaken, doen en voelen. Een politieke visie op ICT kan als uitgangspunt nemen 'hoe richten we onze samenleving in zodat wat we belangrijk vinden ook door ICT wordt versterkt'. Als we dat voor ons uitschuiven worden we eerder die 'cyborgs', waarin we concessies doen aan hoe we met elkaar om gaan.

Dan krijg je dat mensen zeggen: 'ja maar zo staat het niet in het systeem', alsof dat systeem bepaalt hoe we met elkaar om willen gaan. Techniek zou 'wat ons mens maakt' juist moeten ver-

'Een schip dat jarenlang dienst doet, wordt met regelmatige tussenpozen op de helling gezet. In de meeste gevallen wordt het – na zorgvuldige inspectie en eventuele reparatie opnieuw te water gelaten, waarna het weer een tijdje gebruikt kan worden.' (Uit het eerste redactioneel van de Helling in 1987)

Op de Helling: technologie op de lokale agenda

niek met democratie

werken die ons leven beheersen en controleren. Privacy is een was-neus geworden.

Anderen zijn optimistischer: digitale- en andere technieken maken vooral mooie dingen mogelijk. Goed gebruik van data brengt slimme oplossingen voor problemen die ook in de stad spelen binnen handbereik. Bijvoorbeeld op het gebied van verkeer en veiligheid maar ook voor duurzaamheid en gezondheid heeft 'big data' de toekomst. (zie de special van de Helling, winter 2016) Het is misschien wel waar dat mensen niet weten hoe de meeste apparaten werken, maar ze kunnen er evengoed hun leven mee verrijken. Met inter-

net en hun smartphone kunnen ze gemakkelijker deelnemen aan het openbare leven. Technologie, met andere woorden, is ook een belofte voor meer meedoen in de stad.

GroenLinks ziet de bezwaren en erkent de voordelen van technologische ontwikkelingen. Maar hoe dan ook: er is geen weg terug; de ontwikkelingen gaan razendsnel en zijn niet te stoppen. Maar technologie is niet 'objectief' of 'neutraal': het heeft invloed op onze levens. Techniek is daardoor óók politiek. Het is tijd, zo vinden wij, dat de gemeente een visie en beleid ontwikkelt. Wat kan techniek betekenen voor het beheer en het bestuur van de stad? Hoe

zetten we techniek zo in dat het iedereen helpt – overheid én burgers? Hoe, met andere woorden, verbinden we de voortgang van de techniek met goed bestuur, met democratie, met participatie?

Actiepunten

In Utrecht vraagt GroenLinks de gemeente om een visie op de rol van techniek bij het inrichten en besturen van de stad. Het is zinvol om andere 'grote spelers' in de stad daar actief bij te betrekken – de universiteit bijvoorbeeld. Ook samenwerking met andere (grote) steden zou meer dan welkom zijn. De details zijn nog niet duidelijk, maar in het programma voor de gemeenteraadsverkiezingen staan

agenda is automatisch een ICT agenda

sterken in plaats van andersom. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2018 ligt een gelegenheid om daarop de koers te bepalen.

De eerste vraag is dan: 'hoe gaan we dat dan doen?' GroenLinks Utrecht begint zijn antwoord met 'de gemeente vragen om een visie op ICT'. Maar GroenLinks heeft toch al een visie op de samenleving? Er is al een visie die gaat over gelijke kansen en gelijke rechten (zoals het recht op privacy en op een veilige leefomgeving). De vraag is dan niet: welke visie, maar: hoe vertalen we onze visie op de samenleving naar de technologische ontwikkelingen? Een burgerplatform is een mooie

manier om te zorgen dat technische mogelijkheden in dienst worden gesteld van de samenleving. Wie kan dat nou beter uitwerken en toetsen dan de samenleving zelf?

Zo heb je een visie en heb je een klankbord, of zo je wilt werkgroep.

De stap die daarna komt is hoe je die visie en wens uit de samenleving vertaalt naar beleid. Daarvoor heb je specialisten nodig. Een beetje zoals de brandweer over specialistische kennis beschikt op gebied van brandveiligheid en -preventie. Voor ICT is dat er op gemeentelijk en landelijk niveau nog nauwelijks en daar ligt een groot gemis. De recente inci-

denten met *ransomware* en datalekken overkomen ons als ware zij een 'brand' die onder onze neus ontvlamde.

Zo lijkt iedereen het maar normaal lijkt te vinden dat privacy-gevoelige informatie wordt gedeeld en doorverkocht uit commercieel belang. Waar in onze visie op de samenleving vindt dat borging? Nergens. Waarom staan we het dan toe?

Omdat iedereen ICT gebruikt en er nog geen 'brandweer' voor is, is het een goed idee de vragen die je hebt breed maatschappelijk uit te zetten. Wil je bruikbaarbare antwoorden krijgen dan is het belangrijk hierbij ook specialistische kennis in huis te halen.

al wel een aantal aandachtspunten voor de komende raadsperiode. GroenLinks Utrecht wil:

- dat de gemeente een werkgroep in het leven roept voor vragen rond techniek en 'big data' met politici, bestuurders, wetenschappers en mensen uit onderwijs en bedrijfsleven;
- dat deze werkgroep de toepassing van technieken in de stad positief-kritisch onderzoekt, waarbij 'slimme' oplossingen van echte problemen (niet die van de commercie) centraal staan;
- dat er een 'burgerplatform' komt, dat namens verschillende groepen in de stad optreedt als kritische vriend van deze werkgroep en dat de vrijheid van bur-

gers en het vergroten van hun deelname in de stad bewaakt;

- dat de gemeente snel meer specialistische kennis in huis haalt om goede vragen rond digitale infrastructuur, ICT, veiligheid, privacy en 'big data' te kunnen stellen en beantwoorden;
- dat er snel richtlijnen op het gebied van veiligheid, uitwisseling en privacy komen voor de ICT-infrastructuur, de software en de gegevens van gemeentelijke diensten en instellingen die van de gemeente afhankelijk zijn;
- dat het gebruik van open *source-software* in de gemeente en op scholen krachtig wordt bevorderd;
- dat buurthuizen en bibliotheken digitale geletterdheid onder

volwassen burgers nog actiever helpen bestrijden;

- dat buurthuizen en bibliotheken ook ruimte gaan bieden aan zgn. *Maker Education*, waar bij jongeren en ouderen actief leren omgaan met digitale techniek (programmeren, robotica, 3D-printers, enz.).

/

Door Alderik Visser namens de programmacommissie GroenLinks Utrecht
NB: bovenstaande is gebaseerd op een concepttekst voor het verkiezingsprogramma van GroenLinks Utrecht en zal dus pas na akkoord van de afdeling Utrecht in het programma komen (of niet) en mogelijk ook nog worden aangepast.



Daarmee kunnen je visie, samen met de vragen uit de samenleving worden uitgewerkt tot richtlijnen en beleid. Initiatieven gericht op kennisverbreding en *open source software* zijn goede maatregelen die daaruit kunnen volgen.

Een politieke agenda is automatisch een ICT agenda, ook als je geen aandacht aan technologische ontwikkelingen besteedt en dat overlaat aan commerciële partijen. Het is fijn te merken dat GroenLinks onderkent dat voor dit onderwerp op een meer doortastende manier aandacht nodig is. Verkiezingsprogramma's van alle partijen zouden er anders uitzien als we een maatschappij ontwikkende calamiteit op het gebied

van ICT zouden hebben door-gemaakt. Regeren is vooruit zien, het kalf is nog niet verdronken. Succes!

/



Europese Groenen over
mijnbouw in de mondiale meent

De duivel of de diep~ zee

Veel metalen worden schaars, maar dat geldt niet voor de oceaanbodem of op planetoïden. Op initiatief van Bureau de Helling spraken de Europese Groenen zich onlangs uit over mijnbouw in de diepzee en de ruimte. Het dilemma: de schade is mogelijk onherstelbaar, maar de noodzakelijke energietransitie vergt veel metalen.

Door **Mieke van der Vegt**
en **Richard Wouters**

Dit voorjaar nam El Salvador een opmerkelijk besluit. Als eerste land verbood het de winning van metaal-ertsen. De Salvadoranen accepteren niet langer dat hun schaarse zoetwatervoorraden worden vervuild door goudmijnen.

El Salvador is niet het enige ontwikkelingsland dat mijnbouw aan banden legt. Costa Rica kent een verbod op nieuwe dagbouw-groeves. Op de Filipijnen, de grootste nikkelexporteur ter wereld, verloor de helft van de mijnen zijn vergunning wegens milieu-overtredingen.

In 2011 schatte een groep metaalexperts van de Verenigde Naties dat slechts 0,01 procent van de voorraden metaalerts in de bovenste kilometer van de aardkorst daadwerkelijk te winnen zou zijn. Het toenemende verzet tegen mijnbouw verleent geloofwaardigheid aan deze schatting. De ecologische prijs van mijnbouw is hoog: vervuiling, verlies van natuur en landbouwgrond, massaal verbruik van water en fossiele brandstoffen. Deze prijs wordt steeds hoger, omdat mijnbouwers steeds lagere concentraties ertsen winnen, nu de rijkste ertsvoorraden zijn uitgeput.

Voeg daarbij de politieke prijs van mijnbouw – in geen enkele sector tieren corruptie en geweld zo welig – en de conclusie ligt voor de hand dat het voorbeeld van El

Salvador navolging zal krijgen. Niet in de armste ontwikkelingslanden, maar wel in opkomende landen die beschikken over alternatieve exportkansen en over politieke instituties die aan de door mijnbouw benadeelde gemeenschappen een stem geven.

Eldorado

Hoe meer moeite het kost om metalen te delven, des te aantrekkelijker het wordt om ze te recyclen. Juist de meest schaarse metalen, zoals die in onze mobiele telefoons, eindigen nu nog vaak op de afvalstort. Het sluiten van de metalenkringloop is een welkome ontwikkeling. Het klimaat is erbij gebaat, omdat recycling doorgaans minder energie kost dan het delven en verwerken van metaalerts.

Maar de obstakels die mijnbouwers ontmoeten, wakkeren tevens de begeerte aan naar de rijkdommen van de diepzee en de ruimte. In de oceaanbedding bevinden zich hoge concentraties metalen. Er zijn al twintig bedrijven en overheden die op de bodem onder internationale wateren speuren naar metaal-ertsen. Ook de ruimte lijkt een Eldorado: sommige planetoïden bestaan vrijwel geheel uit metalen. Enkele landen maken wetgeving om ruimtemijnbouw te stimuleren. Eind dit jaar staat de eerste verkenningsmissie gepland: het Amerikaanse

bedrijf *Moon Express* gaat metaal-ertsen zoeken op de maan.

Categorisch nee

De ruimte behoort echter niet toe aan staten, maar aan de gehele mensheid. Datzelfde geldt voor de bodem onder internationale wateren. Tijd voor een grensoverschrijdend debat over het beheer van deze *global commons*, vonden Bureau de Helling en de GroenLinks-vertegenwoordigers bij de Europese Groene Partij. Als eerste stap schreef GroenLinks een visietekst voor het congres van de Europese Groenen in Liverpool, begin april. Deze ontwerpresolutie werd met inbreng en steun van de Vlaamse, Duitse en Poolse zusterpartijen ingediend.

De tekst somde de voornaamste bedreigingen voor het mondiale gemeengoed op – van klimaatverandering en overbevissing tot het zwerfschroot dat de ruimte onbevaarbaar dreigt te maken – en schetste de contouren van een internationale aanpak. Het meest omstreden, zo bleek eind maart in Liverpool, waren de passages over mijnbouw in de diepzee en de ruimte. Moesten Groenen daar niet categorisch nee tegen zeggen?

Oceanen zijn meer dan grote bakken zout water. Zij vormen de motor van tal van natuurlijke processen, zoals wolkenvorming,

die het leven op aarde mogelijk maken. Op grote diepte verloopt alles traag: de door mijnbouwers begeerde mangaanknollen op de bodem van de oceanen doen er een miljoen jaar over om één centimeter te groeien. Herstel van mijnbouwschade gaat dus ook uiterst langzaam. Van de ecosystemen op de oceaanbodem is amper één procent onderzocht.

Er zijn nog geen ecosystemen ontdekt op andere hemellichamen, maar de kosmos vormt wel een milieu dat kan worden aangetast door bijvoorbeeld aardse microben. Waar mijnbouw op land grote littekens trekt in het landschap, verandert het afgraven van planetoiden de kaart van het heelal.

Grootverbruiker

Dat zijn sterke argumenten tegen mijnbouw in de mondiale meent. Maar groene partijen willen ook een snelle energietransitie. Die vergt veel metalen. De energie in zonlicht, wind en stromend water is nu eenmaal minder geconcentreerd dan die in fossiele brandstoffen. Er is een fors windpark nodig om één kolencentrale te vervangen. De opslag van groene stroom vraagt om batterijen. De behoefte aan metalen zoals lithium en kobalt, die in de accu's van elektrische auto's zitten, zal de komende tijd sterk stijgen.

Groenen willen armere landen de kans geven om hun economie te ontwikkelen, liefst zonder de fouten van het Westen te herhalen. Maar elke route uit de armoede vreet metalen; voor woningen, fabrieken, energie en vervoer. Niet voor niets is het snel groeiende China een grootverbruiker van metalen.

Kortom, met louter recycling van metalen komen we niet uit, de eerstvolgende decennia. De groene beweging zal de nadelen van mijnbouw op de oceaanbodem moeten afwegen tegen die van mijnbouw op land. Een keuze tussen de duivel en de diepzee.

Het voorstel van GroenLinks liet daarom de deur op een kier voor diepzeemijnbouw. Het bepleitte strenge milieuvorwaarden om de schade te beperken. Voordat mijnbouw plaats mocht vinden, zou bekend moeten zijn welke impact dat heeft op welke ecosystemen. Tevens diende dertig procent van de oceanen te worden uitgeroepen tot natuurreservaat, waar mijnbouw en visserij taboe zijn.

Verkenning van de ruimte

Milieuvoorschriften voor diepzeemijnbouw zijn een realistische eis, omdat de schrijvers van het VN-Zeerechtverdrag in de vorige eeuw de vooruitziende blik hadden om de Internationale Zeebodemautoriteit in het leven

te roepen. Deze instelling ontwikkelt regels voor mijnbouw op de oceaanbodem en voor de verdeling van de opbrengsten onder alle aangesloten landen. Voor het eerst in de geschiedenis wordt een verdeelsleutel voor grondstoffen afgesproken vóórdat de winning aanvangt.

Ruimtemijnbouw mag geen excuus zijn voor voortgaande overconsumptie van aardse hulpbronnen, maar moet vooral dienstbaar zijn aan de verdere verkenning van de ruimte, zo stelde de GroenLinks-tekst. Er valt veel energie te besparen door ruimteschepen en ruimtestations te bouwen met materialen uit de ruimte, in plaats van ze vanaf de aarde te lanceren.

Maar de winning van grondstoffen op de maan en planetoïden is ook stof voor conflicten. Terwijl de bodem onder internationale wateren beheerd wordt door de Zeebodemautoriteit, ontbreekt zo'n internationaal beheersorgaan voor de ruimte. Om te voorkomen dat ruimtemijnbouw een nieuwe splijtzwam wordt in de wereldpolitiek, moeten er duidelijke spelregels komen. Het mag niet zo zijn dat arme landen, die geen geld hebben voor ruimtevaart, achter het net vissen. Er zijn afspraken nodig over *benefit-sharing*, net als bij diepzee-mijnbouw, aldus de ontwerpresolutie van GroenLinks.

Zwerfschroot

De discussies binnen de groene familie in Liverpool waren constructief. In goed overleg werd de door GroenLinks voorgestelde tekst licht aangescherpt. Uiteindelijk stemden alle vierhonderd afgevaardigden van de groene partijen in Europa vóór de resolutie.

Met deze visie op mijnbouw in de mondiale meent hebben de Groenen het zich niet gemakkelijk gemaakt. Ze zijn nu wel beter gepositioneerd om een rol te spelen in politieke debatten over de *global commons*. Zo heeft de Groene fractie in het Europees Parlement onlangs amendementen voorgesteld op de Europese ruimtevaartstrategie, die vragen om het opruimen van zwerfschroot in de ruimte en om *benefit-sharing* bij ruimtemijnbouw. Een mooi een-tweetje tussen partij en parlementariërs.

/

De auteurs waren betrokken bij het opstellen en uitonderhandelen van de resolutie over global commons. De door de Europese Groene Partij aangenomen visie is te vinden in het dossier Grondstoffenpolitiek op www.bureaudehelling.nl/grondstoffen.

“Mijnbouw staat voor scheuring en onderbreking. Het nieuwe kan niet geboren worden tenzij iets wordt afgedankt, weggegooid of vernietigd. Het nieuwe wordt geschapen in een proces van nauwgezette en meedogenloze scheiding tussen het beoogde product en al het andere dat in de weg staat van zijn creatie. Mijnbouw is eenrichtingsverkeer, onomkeerbaar en onherroepelijk. De kroniek van de mijnbouw is een begraafplaats van opgebruikte, afgestoten en verlaten gangen en schachten. Mijnbouw is ondenkbaar zonder afval.” (uit: Zygmunt Bauman, *Wasted Lives. Modernity and its outcasts*, 2003)

Afgunst

Kort geleden was ik in Cremona voor het Monteverdi festival: wat een prachtige stad en wat een heerlijk concert. Ik kom al vele jaren in Italië en er is altijd crisis: Brigade Rosse, Berlusconi en nu de dreiging van omvallende banken. Tegelijkertijd zijn veel steden prachtiger dan ooit, is het eten er verrukkelijk en de cultuur zeldzaam rijk. Daar kijk je als Noorderling toch met een zekere afgunst naar. Zouden dergelijke gevoelens minister Jeroen Dijsselbloem ook parten gespeeld hebben, toen hij in het kader van zijn voorzitterschap van de Eurogroep onlangs een faux pas maakte? Gevraagd naar de solidariteit tussen de noordelijke en de zuidelijke Europese landen antwoordde hij dat het natuurlijk niet zo kon zijn dat men zijn hele leven geld kan uitgeven aan drank en vrouwen om dan bij een ander de hand op te houden. Toen de verontwaardiging daarover opsteeg, verontschuldigde Dijsselbloem zich: hij had de zuidelijke landen niet willen beledigen; zijn opmerkingen kwamen voort uit een strenge calvinistische cultuur en enige Nederlandse directheid.

Toch maakt dat de woordkeuze van de minister niet minder ongelukkig: 'Wein, Weib (und Gesäng)' heeft toch echt een Duitstalige en niet een Zuid-Europese achtergrond. En wie in Zuid-Europa, zeg Chersonissos of Torremolinos, groepen luidruchtige dronken jongeren tegenkomt, kan er gevoegelijk van uit gaan met Noord-Europeanen, waarschijnlijk Engelsen of Nederlanders, te maken te hebben; verder blijft nog

maar eens dat calvinisme meer is dan een godsdienstige opvatting: ook seculiere politieke partijen zijn er blijkbaar mee behept; gecombineerd met wat Nederlanders graag 'directheid' noemen, maar voor de meeste niet-Nederlanders gewoon botheid of onbeschoftheid is, leidde dat tot een mix die de minister bijna zijn voorzitterschap kostte.

Misschien speelde bij de minister onbewust ook een zekere mate van afgunst mee. Het is ten slotte heel moeilijk om voor die ondeugd uit te komen. Afgunst is immers iets anders dan jaloezie: men is jaloeers vanwege iets dat men heeft: ik word jaloeers als mijn vrouw te veel aandacht besteedt aan andere mannen. Afgunstig is men echter om wat anderen hebben en wat men hen eigenlijk niet gunt. Daarom is afgunst ook anders dan woede of vraatzucht. Wie daaraan – hoe onverstandig ook – toegeeft, kan er nog een zekere bevrediging in vinden: stoom wordt afgeblazen; een copieuze maaltijd genoten. Maar wie zou toegeven afgunstig te zijn, toont alleen maar aan hoe bekrompen hij of zij wel is. Het gaat de ander goed en juist dat steekt mij: daar kan toch niemand trots op zijn. Een van de meest vileine voorbeelden van het effect van afgunst lezen we in een van de maxims van De La Rochefoucauld: 'In het ongeluk van onze beste vrienden is er iets dat ons niet helemaal mishaat'. Volgens Kant hangt afgunst nauw samen met de menselijke conditie. Geen mens leidt een geïsoleerd

bestaan; mensen leven altijd in verbondenheid met anderen. En dat levert veel voordelen op, maar is ook moreel gevaarlijk. Op zich genomen heeft de mens maar een beperkt aantal behoeften en daarin kan redelijk gemakkelijk worden voorzien. Maar omdat de mens samenleeft met anderen, vindt hij het heel belangrijk wat anderen over hem denken: iemand is enkel arm of eerloos, wanneer hij vreest dat anderen zo over hem denken. De oorspronkelijk welwillende natuur van de mens wordt dus verleid tot haatdragende neigingen zoals de afgunst door zijn sociale situatie. Ik vind dat een interessante gedachte: het kwaad van de mens heeft tenminste ook een duidelijk sociale oorsprong. Datgene waarnaar wij verlangen of datgene waarnaar onze afgunst uitgaat, wordt opgeroepen door wat anderen hebben. Het is dus niet zo dat wij zelfstandig van alles en nog wat willen hebben; we willen iets omdat anderen het hebben. Misschien liet Dijsselbloem zich bij zijn onverstandige uitspraak wel onbewust leiden door afgunst. En verplaatst je eens in zijn situatie. Mensen van zijn statuur hebben in die zuidelijke landen een goed leven: aanzien, goed klimaat en mooie wijnen, terwijl hij deel uitmaakt van een zure politieke partij die de verkiezingen nauwelijks heeft overleefd.

/









De koningin van de dieren & de mooiste tuinen — Hristina Tasheva

In West-Europese nieuwsprogramma's wordt mijn geboorteland Bulgarije doorgaans beschreven als de armste lidstaat van de Europese Unie. Ongeveer 1,6 miljoen jongeren hebben het land verlaten vanwege een gebrek aan toekomstperspectief. De ouders en grootouders zijn in het land achtergebleven, hopen dat hun kinderen op een dag weer terugkomen.

Vijftien jaar geleden immigreerde mijn zus en ik naar Nederland op zoek naar een beter leven. Vorige zomer werd onze lieve moeder ziek. Onze vader, die met een andere vrouw samen leeft, concludeerde: "Nu moet je echt terug naar huis komen". Een van mijn vrienden zei: "Misschien is je moeder wel ziek omdat je haar alleen hebt gelaten."

Om het gat in haar leven te compenseren, omringde mijn moeder zich met dieren die zij van een zwervend bestaan op straat redde. Voor haar zijn ze mijn broers en zussen: "Als je met dieren leeft, word je er zelf een", zegt ze. Of: "Ik ben half-dier en zij zijn half-mens." Planten zijn ook een passie voor haar, als er niemand anders is.

De beelden op deze pagina's komen uit een fotoboek in wording. Ze vormen samen een portret van mijn geboorteland Bulgarije en tegelijkertijd van mijn moeder. Als migrant stel ik vragen: Wat is de morele relatie tussen mij, mijn ouders en mijn geboorteland? Wat betekent het om thuis te komen? Waar ben ik thuis?

Het fotoboek is te bestellen op www.hristinatasheva.com









Strategieën voor groene beweging

Het blijft moeilijk om rond het thema klimaatverandering mensen in beweging te krijgen.

Is er een hoofdrol voor sociale bewegingen, bedrijven of overheden? Gaat het om gerichte maatregelen of moet de hele samenleving op zijn kop? Een gesprek tussen een wetenschapper, een politica en een jonge onderzoeker.

Door **Linde Jansen**

Aan tafel zitten Hein-Anton van der Heijden, Socrates Schouten en Suzanne Kröger. Alle drie hebben zij een verschillende achtergrond die van invloed is op hun kijk op vergroening. Kersvers Kamerlid Suzanne Kröger heeft in haar tien jaar bij Greenpeace gezien hoe grote bedrijven – onder druk van maatschappelijke organisaties en kritische consumenten – door hun innoverende kracht grote stappen kunnen zetten op het gebied van duurzaamheid. Kröger's instelling is praktisch en zij is redelijk optimistisch over de rol die bedrijven kunnen spelen in de strijd om duurzaamheid. Als lid van de *Helmingredactie* neemt zij in dit gesprek vooral de rol op zich om de beide anderen te bevragen. De auteur van dit stuk is aanwezig voor de verslaglegging.

Hein-Anton van der Heijden is politicoloog en schrijver. In zijn net verschenen boek *Na het neoliberalisme. Klimaatverandering, sociale beweging en politiek* zet hij uiteen waarom volgens hem alleen sociale bewegingen en inperking van de macht van multinationale bedrijven werkelijke verandering teweeg kunnen brengen. Tegenover hem zit Socrates Schouten, milieuwetenschapper en zelfstandig onderzoeker. Hij is vooral geïnteresseerd in kwesties rondom gemeengoed, ofwel de *commons*: hoe gaan we om met onze gemeenschappelijke goederen, zoals grond, water en lucht? Maar ook: kunnen we nieuwe vormen van collectief eigendom en beheer ontwikkelen? Schouten publiceerde vorig jaar het boek *De circulaire economie: waarom productie consumptie en groei fun-*

damenteel anders moeten. Hij ziet de aanpak van klimaatverandering vooral in het licht van een grotere, 'ecologische' systeemverandering. De herontdekking van democratische waarden speelt hierin voor hem een cruciale rol.

Sociale beweging

"We stevenen af op de grootste crisis ooit en eigenlijk is het zo vaak in het nieuws en wordt het zo vaak keihard duidelijk wat klimaatverandering gaat doen, maar toch stonden we bij de klimaatmars op 29 april slechts met enkele duizenden mensen [volgens de organisatie waren het er 7500, red.] op het museumplein", zegt Suzanne Kröger. "Dat hadden er toch veel meer moeten zijn? De vredesbeweging kreeg in de jaren tachtig 200.000 mensen op de been. Hoe kunnen we ervoor zorgen dat de mensen zo betrokken raken dat ze echt in actie komen? "In jullie boeken lijken jullie beide redelijk optimistisch over de rol van burgers die zich verenigen, dus de vraag is: hoe brengen we mensen massaal op de been?" vraagt Kröger. Hein-Anton van der Heijden reageert: "Het gaat wat mij betreft niet om alle burgers, maar om een specifiek deel van de *civil society*, namelijk sociale bewegingen. De geschiedenis leert ons namelijk dat grote veranderingen niet plaatsvinden als ze van bovenaf worden opgelegd, maar van onderaf. De voorbeelden zijn wel bekend: de vrouwenbeweging, de milieubeweging (de vorige golf) en eerder in de twintigste eeuw de vakbeweging. Zij hebben veranderingen bevochten. Dat woord vechten is belangrijk, want het was

Bij zo iets diffuus en complex als klimaatverandering is het moeilijk om een heel concreet handelingsperspectief te bieden.

echt een strijd. Uiteindelijk zijn de veranderingen die zij beoogden in samenwerking met de institutionele politiek geïmplementeerd, via wetten of vergelijkbare maatregelen. Dus ik denk dat, ondanks alle beloftes van regeringen en bedrijven over vergroening, de druk van sociale bewegingen cruciaal is om werkelijke verandering te krijgen. We moeten ons daarom richten op de organisatie van deze bewegingen.”

Menselijke reflex

Socrates Schouten legt het accent net even anders: “Mijn bron van optimisme ligt meer in mensen in het algemeen. Ik heb een positief mensbeeld en ben op zoek naar de elementaire kracht van mensen om deze nieuwe tijden meester te worden. Ik heb er vertrouwen in dat de initiatieven primair vanuit de mensen zelf zullen komen, als de juiste structurele omstandigheden er zijn.”

Hierop verheldert Van der Heijden het concept ‘sociale beweging’. Dat hoeft namelijk niet per se een georganiseerd collectief te zijn. “Een sociale beweging vormt zich als mensen min of meer hetzelfde doel hebben en daarvoor hoeft je geen lid te zijn van een organisatie. De klimaatmars van 29 april was bijvoorbeeld een manifestatie van de milieubeweging. Maar je hebt wel collectieve momenten nodig, want hoe wil je mensen anders mobiliseren?” Schouten: “Ik redeneer het liefst vanuit de regel, niet vanuit de uitzondering. Klimaatactie is nu, zoals je zei, een ‘gevecht’, een scherp afgetekende actie van enkelen. Maar daarmee spreken we een beperkt verande-

ringspotentieel aan: dat van activisten en idealisten. We moeten de strategie enorm gaan verbreden, willen we de eenentwintigste eeuw doorkomen. Mijn stelling: het beschermen van de leefomgeving, waar ik het klimaat ook toe reken, is een intrinsiek menselijke reflex. Daar wil ik mee werken. Maar inderdaad, we lopen achter, en het is nu flink knokken.”

Suzanne Kröger onderstreept: “De druk van een beweging van betrokken burgers is cruciaal om écht verandering te krijgen. Klimaatverandering raakt ons allemaal, wereldwijd, en het verzet tegen overheden en bedrijven die onze toekomst verkwanselen groeit.”

Urgentie

Van der Heijden verwondert zich er over hoe moeilijk het is om zelfs als kenner van milieuproblematiek een handelingsperspectief te bieden aan wie daar om vraagt. “Om mij heen zie ik zoveel mensen die bereid zijn actie te ondernemen en die aan mij vragen wat ze kunnen doen. En als ik dan probeer te antwoorden kan ik wel twintig individuele vormen van iets-doen bedenken, van je als een bewuste consument opstellen tot lid worden van een milieuorganisatie, maar toch voelt mijn antwoord dan onbevredigend en ontoereikend. Bij zo iets diffuus en complex als klimaatverandering is het moeilijk om een heel concreet handelingsperspectief te bieden, vandaar dat klimaatactivisme gedecentraliseerd is. Voor velen aan deze kant van de wereld zijn de gevolgen van klimaatverandering nog niet voelbaar

en daardoor ontbreekt het gevoel van urgentie, dat er bijvoorbeeld tijdens de wapenwedloop in de Koude oorlog wél was. Er moet een aanleiding zijn waardoor het voor iedereen zonneklaar is dat actie nodig is.”

“De groene beweging moet het mobilisatiepotentieel dus zien te kanaliseren, concludeert Kröger, “Kijk naar het verzet tegen de gaswinning in Groningen of tegen de North Dakota Access Pipeline: daar zie je dat een abstracte strijd tegen klimaatverandering heel concreet en urgent wordt wanneer mensen direct geraakt worden. De komende tijd – zeker als de gevolgen van klimaatverandering tot steeds meer problemen gaan leiden – zullen we steeds meer van dit soort urgente gevallen zien, waar betrokken en ook boze burgers in verzet komen tegen de fossiele industrie.”

Publieke sfeer

Schouten plaatst zijn bedenkingen bij de effectiviteit van dergelijke momenten van verzet. “Zelfs als het lukt om veel mensen te mobiliseren, zoals in de Occupy beweging, zie je dat het moment zo weer vervliegt.” Volgens Schouten moeten we het klimaat veel meer gaan zien als een vraagstuk van democratisering: hoe kunnen we stimuleren dat mensen zich als democratisch wezen gedragen? “Ik ben al enige tijd gecharmeerd van David Van Reybroucks methodes voor deliberatieve democratie, zoals via loting. Ik denk dat mensen een echte democratische ervaring nodig hebben, die meer inhoudt dan stemmen, om in te zien dat meningen en de uitwisseling daar-

van een eigen waarde hebben. De nationale overheid en de gemeenten zijn de actoren die dit moeten organiseren. Door democratisering kan je meer draagvlak genereren voor vergroening en zo het proces versnellen. Uiteindelijk moet vergroening door velen worden gedragen en daarvoor moet je mensen vanaf het begin bij de vragen rond vergroening betrekken.”

De drie aan tafel zijn het erover eens dat burgerschap te veel is gereduceerd tot enkele electorale momenten en dat de ervaring geen zeggenschap over de eigen omgeving te hebben schadelijk is voor vergroening. Kröger: “Mensen moeten weer het gevoel hebben dat

ze invloed hebben op hun directe leefomgeving, op hun toekomst. De afstand tussen politiek en burger ondermijnt dat zelfvertrouwen, waardoor mensen niet in actie komen. Dat maakt het ook moeilijk om het debat over duurzaamheid ook buiten verkiezingstijd levend te houden.”

Juist daarom moet worden geïnvesteerd in een vruchtbare publieke sfeer, stelt Schouten en hij wijst op de Europese Unie: “In Europa gaat het altijd weer over een *single market*, er wordt nooit gepraat over een *single public*. We zien Europa niet als één publiek lichaam dat gevoed en onderhouden moet worden. Waarom dáár

zulk achterstallig onderhoud, terwijl de markt aan alle kanten gesteund en gesmeerd wordt? Wil je sociale bewegingen, collaboratieve inspanningen en burgerlijke operaties stimuleren, dan moet er een *level playing field* met de markt worden gecreëerd. Dan kunnen burgerinitiatieven als voedselcoöperaties en het meedingen van collectieven in publieke aanbestedingen echt een verschil maken. Dit soort uitingen zijn belangrijk voor het activeren van burgers en het voeden van de democratie.” Van der Heijden valt hem bij: “De politiek zou kleine gedecentraliseerde groene ondernemingen de erkenning moeten geven die ze verdienen

Suzanne Kröger, Socrates Schouten
en Hein-Anton van der Heijden



Bedrijven maken gebruik van goederen die van ons allemaal zijn, ze souperen onze gemeenschappelijke CO2 ruimte op.

|

door ze te versterken en anderen te enthousiasmeren om dit goede voorbeeld te volgen.”

Tijdsspanne

Kröger vraagt zich vooral af hoe de politiek kan bijdragen aan de versnelling van het proces van vergroening. “Mijn angst is dat klimaatverandering pas echt aan-gepakt zal worden als de gevolgen ervan tot een acuut probleem zijn geworden. De tragiek is dat het dan waarschijnlijk te laat is en we de tweegradengrens overschreden hebben, waardoor de opwarming onomkeerbaar is.”

Wat betreft Van der Heijden begint de rol van de politiek met het inperken van de macht van multinationale bedrijven. “De politieke keuzes die gemaakt worden moeten radicaler zijn. Ga veel verder met desinvesteren in banken en pensioenfondsen voor zover die in fossiele bedrijven beleggen. Stop veel sneller dan nu beoogd wordt de directe en indirecte subsidies aan de fossiele economie. Steun vormen van schoon ondernemen die, wat mij betreft, ook kleinschalig moeten zijn zodat valt te controleren wat ze doen.”

Kröger: “Daarover zijn we het wel eens: we moeten echt met lef en ambitie het klimaatprobleem aanpakken. De vervuiler betaalt, weg van fossiele brandstoffen, en

investeren in een groene economie. Nederland kan koploper worden op het gebied van duurzaamheid, maar helaas bungelen we nu onder aan de Europese lijstjes”.

Van der Heijden wijst op de betekenis van tijd. “Juist als je het proces wilt versnellen moet je als overheid in een langetermijnplanning duidelijk formuleren wat je gaat doen en hoe.” Kröger reageert enigszins zorgelijk: “De tijdsspanne die je als politica hebt correspondeert niet met de schaal en de tijd die nodig zijn om de problemen op te lossen. De klimaatcrisis vereist een langetermijnvisie waaraan de politiek zich moet committeren, maar dat is voor politici onaantrekkelijk, want die zijn vooral bezig met zaken waarop ze binnen de termijn van vier jaar kunnen worden afgerekend. Het woord ‘langetermijnplanning’ wekt een onbehagelijk gevoel; het is haast een taboe.” “Het is aan de politici zelf om dat stigma te doorbreken”, vindt Van der Heijden, “blijf de grenzen verleggen en breek uit de beperkte politieke kaders. Het effect van het noemen van positieve voorbeelden en het uitdagen van instituties moet niet onderschat worden. Als parlementair kan je de aandacht vestigen op bepaalde onderwerpen die niet zouden ‘mogen’, zoals het formuleren van een langetermijnplanning.”

Koploperbedrijven

Kröger wil nog eens terugkomen op de rol van bedrijven in de transitie naar een klimaatneutrale wereld. Op dat punt heeft ze een andere ervaring dan Van der Heijden, die vooral sceptisch is over de bijdrage van bedrijven. Wat hem betreft vormen ze eerder een probleem dan een oplossing: “De geglobaliseerde economie heeft ertoe geleid dat multinationale ondernemingen door hun gebruik van immense transportstromen en winstoogmerk een structurele oorzaak zijn van klimaatverandering. Om klimaatverandering serieus aan te pakken is een sterkere overheid nodig die regie heeft over bedrijven en duidelijke kaders stelt. In het huidige neoliberale systeem heeft de overheid die controle niet, omdat bedrijven zich die grenzen niet laten stellen. Daarom moeten multinationale bedrijven de macht ontnomen worden.” Kröger sputtert tegen. Haar ervaring is dat bedrijven juist een cruciale rol kunnen spelen in de transitie naar duurzaamheid. “Neem wat er gebeurd is op energiegebied. Bij de totstandkoming van de grote windmolenparken op de Noordzee hebben we koploperbedrijven keihard nodig om te investeren. Ik denk niet dat schaalgrootte op zichzelf een probleem is, maar we moeten wel de kaders stellen waarbinnen

bedrijven kunnen opereren.” Van der Heijden: “Maar dan loop je het risico dat een bedrijf dat hier gevestigd is zich gewoon verplaatst naar een ander land. Je zou dan ook strenger moeten toezien op de kwaliteit van importproducten; via importheffingen kun je het onrendabel maken voor bedrijven om producten te distribueren die niet aan onze eisen voldoen.” Volgens Kröger kan het internationale karakter van bedrijven ook voordelen hebben. “Multinationale bedrijven kunnen schone, eerlijke en groene productiestandaarden instellen in landen zonder regelgeving op deze punten. Zij introduceren op die manier een groenere standaard die anders niet gehanteerd zou worden.”

Schouten ziet ook hier een rol voor burgers. “Juist grote bedrijven kun je gemakkelijker mikpunt maken van publieke verontwaardiging.” Ook wijst hij op het belang van belastingen in de omgang met het bedrijfsleven. “Behalve dat belastingen helpen bij de verdeling van welvaart, zijn ze belangrijk om transparantie aan te brengen in het systeem. De markteconomie is erg complex, en de reden dat bijvoorbeeld Piketty pleit voor het idee van vermogenstransactiebelasting is niet per se om winst af te romen, maar vooral om het systeem leesbaar te maken. Bedrijven maken

tenslotte gebruik van goederen die van ons allemaal zijn, ze souperen als het ware onze gemeenschappelijke CO₂ ruimte op.” Schouten is daarom op zoek naar wat hij “een soort klassenbewustzijn” noemt rondom vraagstukken waarbij het gemeengoed, de *commons*, in het gedrang zijn. “De vraag naar hoeveel CO₂ wij mogen uitstoten hangt samen met andere vraagstukken in de kapitalistische economie. Net als op het groene terrein veroorzaakt onze manier van produceren en werken schulden op sociaal en financieel vlak die druk uitoefenen op onze samenleving. Ik probeer al die dimensies met elkaar te verbinden, zodat de verschillende protestbewegingen elkaar kunnen versterken.”

Strijd

De drie aan tafel hebben verschillende strategieën om duurzaamheid te bevorderen, maar op enkele cruciale punten zijn ze het eens. Ze onderstrepen alle drie het belang van democratisering: burgers moeten weer invloed krijgen op de inrichting van hun leefomgeving. Ook zijn ze het eens over het belang van maatschappelijke druk op overheden en bedrijven: NGO's, sociale bewegingen en groepen burgers moeten op alle mogelijke manieren blijven roepen om een voortvarend duurzaamheidsbeleid. Tenslotte zijn zowel de wetenschapper, de politica als de jonge onderzoeker ervan doordrongen dat het hier gaat om een strijd. Wat hen betreft de belangrijkste van onze tijd.



om de planeet te Gamen

Weinig mensen kunnen zich concreet de gevolgen van klimaatverandering voorstellen. Met games kun je mensen zo'n wereld tonen, laten ervaren, en ze bewust maken van de gevolgen van hun gedrag.

Door **Joost Raessens**

Welkom in het hoofdkwartier. Van hieruit bestrijden de superhelden DT, X² en GMAN Toxico, een bedrijf dat pesticiden produceert en alleen maar uit is op geld en macht ten koste van planten en dieren. Om Toxico te stoppen zijn er nieuwe superhelden nodig. 'Is dit misschien iets voor jou? We hebben jou echt nodig om ons te helpen'. Met deze oproep begint de cursus *Basisschool* van LOI Kiddz, online sinds 2014. Door middel van minigames oefenen enkele duizenden kinderen de leerstof van groep 7 en 8. Deze vorm van milieu-educatie zou je een vorm van *stealth learning* kunnen noemen. Kinderen bereiden zich spelenderwijs voor op de Cito-toets en leren terloops hoe ze via allerlei missies strijders kunnen worden voor een beter milieu.

Games for change

Zoals dit voorbeeld laat zien worden digitale games niet alleen gebruikt om mensen te vermaken, maar ook om hen bewust te maken van maatschappelijke issues. Denk aan thema's als oorlog en geweld (*This War of Mine*, 2014) en armoede en hongersnood (*Poverty Is Not a Game*, 2010). *A Breathtaking Journey* (2016) bijvoorbeeld is een virtual reality-ervaring die je laat voelen hoe het is om je als vluchteling te verstoppen in een vrachtwagen. Deze game onderzoekt of je zo bij spelers empathie kunt opwekken voor mensen die oorlog en geweld ontvluchten in de hoop op een betere toekomst.

Ecologische games behoren tot deze categorie van zogenoemde *games for change* (Burak & Parker 2017). Zij proberen niet alleen bij te dragen aan het ecologische gedachtegoed maar ook om mensen aan te zetten tot ecologisch burgerschap. Deze term verwijst volgens Sherilyn MacGregor (2014)

niet alleen naar het recht om te leven in een niet-vervuilde omgeving, maar ook naar de plicht om je te onthouden van het belasten van het milieu en te participeren in haar behoud en herstel.

Het bijzondere van ecogames is dat zij tegemoet komen aan de kritiek van onderzoekers als Per Espen Stoknes dat conventionele klimaatcommunicatie vaak leidt tot de 'psychologische klimaatparadox' (2015): wetenschappelijke klimaatfeiten worden verontrustender en steeds beter gedocumenteerd, terwijl veel mensen hier niet in geloven of niet handelen overeenkomstig deze feiten. Nederlands onderzoek laat bijvoorbeeld zien dat slechts een minderheid van de bevolking van mening is dat overtuigend is aangetoond dat het gebruik van fossiele brandstoffen grote invloed heeft op het klimaat. En voor slechts een kleine minderheid is energietransitie een urgent vraagstuk, helemaal vergeleken met bijvoorbeeld de economie en migratie (CJP 2016).

Volgens Stoknes leidt klimaatcommunicatie vaak tot een staat van ontkenning omdat zij drie barrières opwerpt. Klimaatverandering wordt geframed als iets dat ver weg ligt in tijd en ruimte, wordt voorgesteld in een doemscenario zonder praktische oplossingen en zonder dat deze aansluiten bij uiteenlopende waardenpatronen. Ecogames maken van deze barrières oplossingen door klimaatverandering als nabij, menselijk, persoonlijk en urgent voor te stellen, door een positief, hoopvol geluid te laten horen – overeenkomstig Karl Popper's oproep 'Optimisme is een plicht' (1999) – dat zich vooral richt op praktische oplossingen die in lijn liggen met verschillende waarden van groepen burgers. Dit laatste wordt gerealiseerd wanneer bijvoorbeeld het energievraagstuk niet alleen als klimaatvraagstuk maar ook als een geopolitieke kwestie beschouwd wordt, waarbij onze energie-onafhankelijkheid op het spel staat. En door te benadrukken dat energietransitie ook economische groei kan opleveren.

De kracht van het spel

Steeds meer mensen brengen een steeds groter deel van hun vrije tijd door met het spelen van digitale games. Volgens Jane McGonigal zijn deze

gamewerelden ‘beter dan echt’ (2012) omdat ze duidelijke, motiverende en vaak epische missies omvatten die op praktische en bevredigende wijze te volbrengen zijn. Games beïnvloeden spelers door de morele en politieke waarden die in haar regelgestuurde interactie tot uitdrukking komen. Spelers voelen een grote sociale verbondenheid omdat ze vaak samen moeten werken om hun doelen te bereiken. Gebruikmakend van deze kracht van het spel ontwerpt McGonigal geen games waarin spelers de werkelijkheid ontvluchten maar *alternate reality games*: games die het echte leven van mensen verbeteren en echte problemen oplossen, bijvoorbeeld op het gebied van klimaatverandering.

Een van deze games is *World Without Oil* (2007), een experiment voor 2000 met name Amerikaanse online spelers die gedurende zes weken hun echte leven zo moesten leiden alsof ze terecht waren gekomen in een wereld zonder genoeg olie. Voedsel- en benzinetekorten en stroomstoringen werden door deelnemers opgelost door eigen voedsel te verbouwen, woon-werkverkeer te verminderen en eigen energie op te wekken. De game versterkte het bewustzijn van onze olieafhankelijkheid en zette individuen en gemeenschappen aan eigen oplossingen te bedenken voor het leven in een wereld zonder olie.

Een vergelijkbare thematiek komt naar voren

in *Collapsus-Energy Risk Conspiracy* (2011), een VPRO-Tegenlicht samenzweringsthiller die spelers probeert te overtuigen van de noodzaak van energietransitie. Zij schetst de impact van een energiecrisis die ontstaat als de invoer van gas en olie uit Rusland en het Midden-Oosten plotseling stil komt te liggen op het dagelijkse leven van tien personages. Overeenkomstig het ontwerp identificeren spelers – 200.000 (!) in de eerste maanden na de lancering van het spel – zich met name met milieuactivist Tony die zich verzet tegen de economische elite die de ontwikkeling van alternatieve energiebronnen tegenwerkt en de wereldburger Vera die zich langzamerhand transformeert van een op zichzelf gerichte vlogger tot een geïnformeerde opponent van het systeem.

Naast deze scenario-games worden er in Nederland ecogames ontworpen en gebruikt om hele concrete problemen aan te pakken. Middels de *Wijk & Water Battle* (2015) zette waterbedrijf Vitens basisscholen en wijken aan tot water- en dus geldbesparing en het vermijden van pieken in het watergebruik. Het mobiliteitsspel *Van5naar4* (2014) wordt momenteel in negen landen ingezet om forenzen over te halen om van de vijf reisdagen er minstens een anders (lees zonder auto) in te vullen en zo een bijdrage te leveren aan het oplossen van



‘Games for change’ staan diametraal tegenover games waarin consumentisme, onverdraagzaamheid, oorlog en geweld verheerlijkt worden.

het fileprobleem. En *A circular Amsterdam* (2016) nodigt echte stakeholders uit om de rol van producent, distributeur en consument te spelen met als doel om partnerschappen tot stand te brengen die buiten de game een circulaire economie op stadsniveau dichterbij brengen. Niet alleen verkregen deelnemers aan deze drie spellen meer inzicht in hun water- en autogebruik en de complexiteit van circulaire economie, ook werden zij gestimuleerd tot attitude- en gedragsveranderingen.

Symbolische strijd

Steeds meer culturele fenomenen maken gebruik van game-elementen om hun boodschap kracht bij te zetten, een ontwikkeling die we als het speelster worden van de cultuur kunnen begrijpen (Raessens 2016). In de campagne *Join the Rebellion and Turn VW Away From the Dark Side* (2011) riep Greenpeace sympathisanten op om op ludieke wijze de planeet te beschermen tegen Volkswagen (VW), die zich op dat moment (en nog steeds) verzet tegen wettelijke maatregelen om CO₂-uitstoot te beperken: ‘Alleen een opstand kan hen stoppen – een mensenmenigte vanuit de hele wereld – waarin geëist wordt dat zij veranderen. We hebben jou nodig als onderdeel van deze opstand.’

De campagne begon met een *remake* van een Volkswagenreclame waarin een jongetje in een Darth Vader-kostuum een Passat probeert te starten. De strijd om duurzaamheid werd in deze *remake* voorgesteld als de symbolische strijd tussen de rebellenalliantie (het Goede) en Darth Vader en zijn storm troopers (het Kwaad), zoals die in de *Star Wars*-serie wordt gevoerd. De activisten van Greenpeace gingen vervolgens in een episch rollenspel verkleed als de personages van *Star Wars* de straat op om aan de kaak te stellen dat Volkswagen zich heeft laten verleiden door de *dark*

side. In de remake wordt uiteindelijk het ruimtestation de *Death Star* als het ultieme symbool van het Kwaad vernietigd en vieren de rebellen hun overwinning: ‘Save your planet! Greenpeace’.

Aan den lijve

Ook de *Welt-Klimakonferenz* (2015) van het Duitse theatercollectief Rimini Protokoll maakte gebruik van game-elementen. Uitgevoerd in 2014 en 2015 werden theaterbezoekers in Hamburg, Linz en München uitgenodigd om te participeren in een LARP, een live-action role-playing game. Het publiek nam de rollen aan van delegatieleden van verschillende landen in de setting van een klimaatconferentie volgens een aantal stricte richtlijnen. Het ultieme doel was om met jouw delegatie in drie uur (!) een significante bijdrage te leveren aan het vinden van een oplossing voor klimaatverandering.

Alle 196 nationale delegaties moesten op grond van de hun toegewezen landeninformatie onderhandelen en op het einde van de avond een intentieverklaring indienen hoeveel zij wilden bijdragen aan de wereldwijde CO₂-reductie in 2010 en 2050, en laten weten hoeveel geld zij wilden storten in een groen klimaatfonds waarmee de gevolgen van klimaatverandering kunnen worden aangepakt. Deze onderhandelingen werden afgewisseld met sessies met klimaatdeskundigen waarin de deelnemers geïnformeerd werden, terwijl zij de gevolgen van klimaatverandering, zoals temperatuurstijgingen, aan den lijve ondervonden.

Harmonie

Naast deze meer handelingsgerichte games zijn er ook reflexieve games die spelers laten beleven hoe het is om met de natuur in harmonie te leven. Zo daagt *Walden, a Game* (2017) spelers uit om



gecomprimeerd tot ongeveer zes uur speeltijd te ervaren hoe Henry Thoreau in de zomer van 1845 leefde in de bossen van Walden Pond. De game maakt Thoreau's klassieke werk *Walden; or, Life in the Woods* (1854) toegankelijk voor een generatie van gamers en is een eerbetoon aan de 200 jaar geleden geboren (12 juli 1817) voorloper en inspirator van de hedendaagse milieubeweging.

Games for change interveniëren in een omstreken wereldorde. Ze worden gemaakt en gespeeld parallel aan 'onschuldige' entertainment games die – zoals de natuuropvatting van Thoreau – waardevol zijn op zichzelf en niet gereduceerd kunnen worden tot hun gebruikswaarde. Denk aan de adembenemende exploratie van de natuur in *Horizon Zero Dawn* (2017). Wel staan ze diametraal tegenover games waarin consumentisme, onverdraagzaamheid, oorlog en geweld verheerlijkt worden (Dyer-Witthof & De Peuter 2009).

Wetenschappelijk onderzoek laat zien dat *games for change*, waaronder ecogames, mits goed ontworpen en gebruikt, spelers kunnen informeren, aanzetten tot samenwerking en bijdragen aan verandering of versterking van attitudes en gedrag. De in deze bijdrage genoemde games schetsen verschillende verhalen en oplossingen die elk voor zich een bijdrage kunnen leveren – hoe klein soms ook – aan het complexe probleem van klimaatverandering. Klimaatinitiatieven moeten in overleg of in strijd op lokaal en globaal niveau door overheden, burgers, sociale bewegingen en bedrijfsleven tot stand gebracht worden. Veranderingen in persoonlijke attitudes en gedrag zoals hier geschetst, zouden idealiter sociaal-politieke oplossingen niet moeten vervangen, maar versterken.

/

A Breathtaking Journey.

2016. abreathtakingjourney.com.

A Circular Amsterdam.

2016. gamesforcities.com.

Basisschool.

2014. loikidzz.nl.

Collapsus-Energy Risk Conspiracy.

2011. collapsus.com.

Games for Change.

gamesforchange.org.

Horizon Zero Dawn.

2017. guerilla-games.com.

Join the Rebellion and Turn VW Away From the Dark Side.

2011. greenpeace.org.

Poverty Is Not a Game.

2010.

povertyisnotagame.com

This War of Mine.

2014. thiswarofmine.com.

Vansnaar4.

2014. organiq.nl.

Walden, a Game.

2017. waldengame.com.

Welt-Klimakonferenz.

2015. rimini-protokoll.de.

Wijk & Water Battle.

2015. grendel-games.com.

World Without Oil.

2007. janemcgonigal.com.

A. Burak & L. Parker, *Power play. How video games can save the world*, St. Martin's Press, New York 2017.

N. Dyer-Witthof & G. de Peuter, *Games of empire. Global capitalism and video games*, University of Minnesota Press, Minneapolis 2009.

J. McGonigal, *Beter dan echt. Hoe games ons gelukkiger, slimmer en socialer maken*, Maven Publishing, Amsterdam 2012.

S. MacGregor, 'Ecological citizenship', in: H.-A. van der Heijden (ed.), *Handbook of political citizenship and social movements*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham 2014, 107-132.

K. Popper, *All life is problem solving*, Routledge, New York 1999.

J. Raessens, 'The ludification of culture', in: Mathias Fuchs (ed.), *Rethinking gamification*, Meson Press, Lüneburg 2016, 91-114.

Burgerperspectieven 4, Sociaal en Cultureel Planbureau-CJP 2016.

P.E. Stoknes, *What we think about when we try not to think about global warming. Toward a new psychology of climate action*, Chelsea Green Publishing, White River Junction 2015.





86

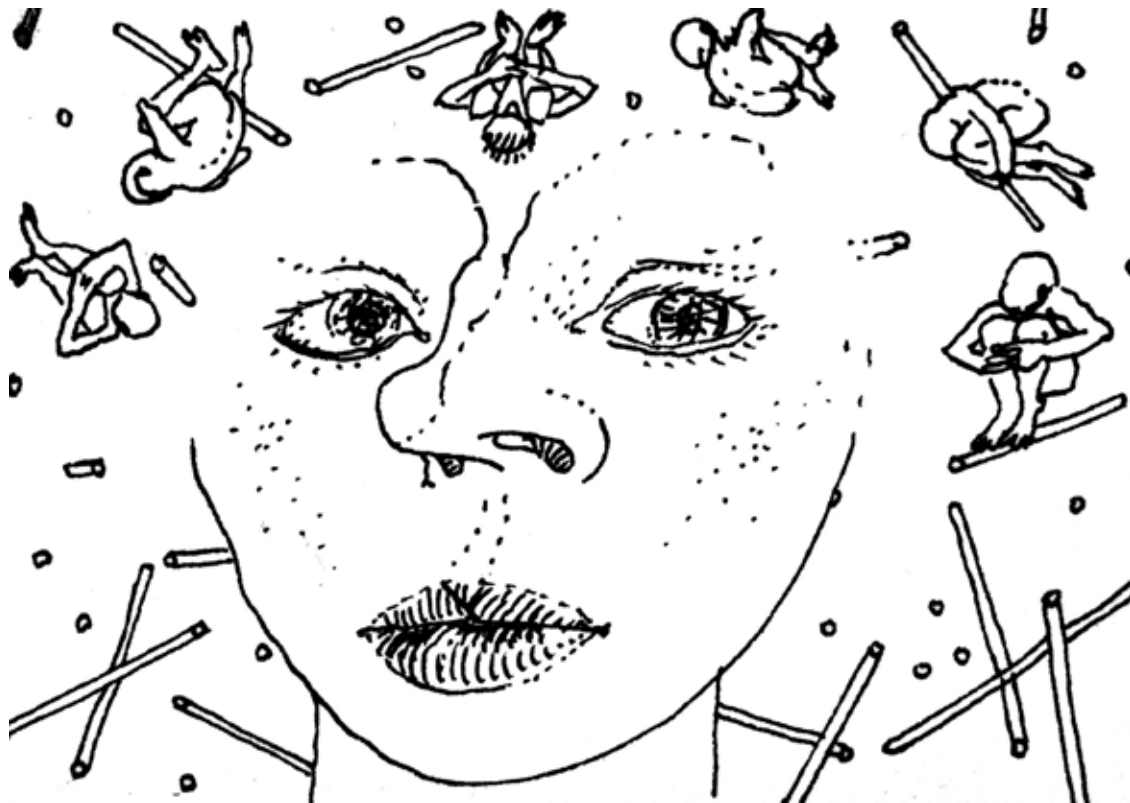
30 jaar de Helling / *reflectie op politiek & cultuur* /





Kom op 7 oktober 2017 naar het jubileumsymposium →





→ Zaterdag 7 oktober

Welkom op zaterdagmiddag 7 oktober op het feestelijke symposium. We bespreken drie onderwerpen waaraan de Helling de afgelopen jaren ruim aandacht besteedde, en die wat ons betreft op de toekomstagenda van links thuis horen.

Toegang: voor Helling abonnees gratis, overigen € 7,50.

Aanmelden verplicht: via www.bureaudehelling.nl/30jaardehelling

Circulaire economie

Spreker: Eva Gladek, industrieel ecooloog en directeur van Metabolic.

Technologie op de politieke agenda

Spreker: Marleen Stikker, directeur van de Waag Society, een cultureel research- en innovatiecentrum dat nieuwe media-toepassingen ontwikkelt.

Emancipatiestrategieën in een plurale samenleving

Spreker: nog niet bekend

De middag eindigt met een slotdebat met politici, waarin de drie vragen opnieuw aan de orde zullen komen. Meer sprekers en optredens zijn nog in voorbereiding. Zie de website.

30!

& verder

De val van de middenklasse

Maarten Goos van de Universiteit Utrecht constateerde al eerder 'baanpolarisatie' op de Europese arbeidsmarkt. Tussen 1993 en 2010 werden er aan de boven- en onderkant van de arbeidsmarkt meer uren gewerkt, terwijl het aantal uren in het middensegment juist significant daalde. Intussen zien middelbaar opgeleiden hun positie verder verslechteren door robotisering en kunstmatige intelligentie. Het is bijzonder gevaarlijk in het midden van de arbeidsmarkt! Zoals Margaret Thatcher zei: 'Standing in the middle of the road is very dangerous: you'll get knocked down by traffic on both sides.' Vorig jaar schreef ik het boek *Het einde van het midden, wat een maatschappij van extremen betekent voor mens, bedrijf en politiek* (Business contact 2016). Mooi dus dat de WRR haar verkenning *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden* op 6 juli presenteert in Pakhuis de Zwijger in Amsterdam, van 20.00 uur tot 22.00 uur.

\ Farid Tabarki

Hein Anton van der Heijden: Voorbij het Neoliberalisme: Naar een beter klimaat?

Met dit boek neemt de politcoloog Van der Heijden (zie ook p. 57) afscheid van de Universiteit van Amsterdam. Hij laat zien dat het neoliberalisme als economisch, politiek en ideologisch systeem de belangrijkste structurele oorzaak is van klimaatverandering.

Om het klimaatprobleem op te lossen moeten we dus een nieuw economisch (solidair) systeem ontwikkelen. Van der Heijden ziet een belangrijke rol voor sociale bewegingen als Greenpeace en Milieudefensie. Zij moeten hiervoor de barricade op. Klimaatverandering kan niet worden opgelost met GroenRechts.

Een boek dat de rationale achter een Groene en Linkse partij laat zien. Op de boekpresentatie in de Balie liet Van der Heijden weten voor het eerst in lange tijd te geloven dat GroenLinks moet kiezen voor regeringsdeelname. In zijn boek lees je waarom.

\ Natasja van den Berg

Blijf binnen de donut!

De aarde is rond en de cirkel is de 'hoogste' vorm, dus het is niet verwonderlijk dat het mondiale ecosysteem als een cirkel wordt voorgesteld. Mooi rond, maar ook begrensd. Onder de noemer *planetary boundaries* is dit denken al ver de beleidscircuits binnengedrongen.

Nieuw is de toevoeging, door Oxford-econome Kate Raworth, van een *binnencirkel*. Dat is de sociale en eerlijke ondergrens. Het doel van de economie zou moeten zijn om mensenrechten te garanderen en daarbij ecologisch duurzaam te zijn. Binnen de lijntjes van de grote Donut kleuren, dus. Met het boek *Doughnut economics* werkt Raworth uit hoe we zo'n economie zouden kunnen inrichten. Daarbij geeft ze naast de donut nog eens zes slimme plaatjes die ons economisch denken doen kantelen. Het boek is helder, toegankelijk en erg knap in elkaar gezet.

In april verschenen bij Random House; eind dit jaar volgt de Nederlandse vertaling.

\ Socrates Schouten

Nieuw Redactiestatuut voor de Helling

Ruim een jaar voerde de redactie van de Helling gesprekken met de directeur van Bureau de Helling en andere mensen uit GroenLinks over de rol van de Helling binnen het wetenschappelijk bureau, binnen GroenLinks, maar ook daarbuiten. Ooit wilde het blad een breed publiekstijdschrift voor linkse politiek en cultuur zijn; in de dertig jaar van zijn bestaan is de Helling vooral succesvol geweest in het verbinden van creatieve progressieve denkers met politieke ideeën van buiten en binnen GroenLinks, waarbij het vooral gericht is geweest op het onderhouden

en vernieuwen van het gedachtegoed van de partij. In het nieuwe redactiestatuut is meer aandacht voor de rol van de Helling binnen GroenLinks. Ook zijn de taken en bevoegdheden van uitgever, hoofdredacteur en redactie opnieuw tegen het licht gehouden vanuit de huidige praktijk. Daarbij is vooral van belang dat de redactie en bureau de Helling nauw samenwerken aan de doelstellingen van het wetenschappelijk bureau, en dat de redactie daarbij verantwoordelijk blijft voor de inhoud van het tijdschrift. Het redactiestatuut is te lezen op www.bureaudehelling.nl/tijdschrift.

Symposium Circulair met fosfaat

Bureau de Helling en Milieunetwerk GroenLinks organiseerden in mei een symposium over fosfaatrecycling, waarbij ook 'Omzetpunt Amersfoort' werd bezocht. Daar wordt rioolwater gezuiverd met behulp van bacteriën en chemicaliën. Dat kost veel energie, maar in Amersfoort wordt uit het rioolslib biogas gehaald dat weer energie oplevert voor de eigen installaties. Daardoor is de afvalwaterzuivering nu bijna energieneutraal. Omzetpunt Amersfoort haalt ook fosfaat en stikstof uit het rioolslib, in de vorm van struviet. Fosfaat is onmisbaar voor de landbouw. Omdat de fosfaatmijnen leeg raken, moeten we het fosfaat in menselijke uitwerpselen gaan recycleren. Door het mestoverschot is Nederland een van de weinige landen met teveel fosfaat en stikstof in de bodem. Dat leidt tot aantasting van de biodiversiteit en tot algenbloei in het oppervlaktewater. De struvietkorrels uit Amersfoort worden dan ook afgezet in het buitenland; ze dienen als kunstmest voor Britse aardappeltelers.

Een diaserie van het bezoek aan het Omzetpunt Amersfoort en een verslag van het symposium zijn te vinden op www.bureaudehelling.nl/fosfaat



Symposium (On)veiligheid

Aanslagen, criminaliteit en hacks. Elke dag confronteren media ons met allerlei dreigingen. Hoe media en politici inspelen op deze dreigingen bepaalt ons gevoel van veiligheid. Maar kloppen onze inschattingen wel? Zijn wij echt zo (on)veilig als we denken te zijn? Op 24 juni bespreken we deze en andere urgente vragen. Tijdens het symposium 'Ben je zo (on)veilig als je je voelt?' scheiden we feit en fictie, door wetenschappers, (oud-)politici en veiligheidsprofessionals aan het woord te laten en met elkaar in gesprek te laten. Met lezingen van Dick Schoof (Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding), Joris Voorhoeve (o.a. oud-minister van Defensie) en Paul Depla (burgemeester van Breda), maar ook sessies met o.a. Astrid Oosenbrug (oud-kamerlid PvdA en ICT-politicus van het jaar 2015) en Pieter Tops (auteur van *De achterkant van Nederland*).

*Zaterdag 24 juni, 11:00 tot 15:30 uur
Cultuurcentrum Parnassos, Utrecht
Entree: € 7,50*

*Meer info en aanmelding via
www.bureaudehelling.nl/agenda*

Denk mee over decentralisatie van de zorg

Sinds januari 2017 heeft Tijs Sikma als stagair het project 'Zorg(en) in tijden van transitie' opgezet. In het kader van het thema vraagstukken van gelijkheid en ongelijkheid, spreekt Tijs met bestuurders binnen GroenLinks en andere betrokkenen en deskundigen over de verschillen die spelen bij de uitvoering van de nieuwe zorgtaken door de gemeenten. Hij organiseerde begin juni over dit onderwerp een symposium en publiceert om de zoveel tijd zijn bevindingen op de website van Bureau De Helling.

Vanaf juli tot en met het einde van dit jaar zal hij dit project als medewerker verder ontwikkelen met behulp van onder meer een klankbordgroep bestaande uit Corinne Ellemet, Lisa Westerveld, Marijke Vos, Kees Diepeveen, Femke Roosma, Jos van der Lans en Carla van Kerkhof. Hij zoekt daarnaast contact met lokale GroenLinks-politici om mogelijke ondersteuning te bieden bij het vormgeven van het zorgprogramma bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2018. Als u als lokaal politicus interesse hebt in het project en/of graag wil bijdragen aan het denken over de decentralisatie van de zorg, stuur dan gerust een mail naar tsikma@groenlinks.nl.

Bureau



Vertrek hoofdredacteur de Helling

Na tien jaar als hoofdredacteur voor de Helling te hebben gewerkt, neemt Erica Meijers afscheid. Tegelijkertijd stopt ze als medewerker van Bureau de Helling. Ze heeft sinds 2007 behalve veertig Hellingen samengesteld, aan diverse boeken meegewerkt en twee boeken gereviseerd. In 2011 verscheen *Populism in Europa*, en in 2016 publiceerde ze met Nuala Ahern *Green Values, Religion and Secularism*. Ook droeg ze bij aan het (internationale) debat over deze thema's. Ze was betrokken bij de oprichting van een nieuw Europees tijdschrift, de *Green European Journal*, waarvan ze tot nu toe redactielid was.

Erica Meijers gaat per 1 september aan de slag als docent en onderzoeker bij de Protestantse Theologische Universiteit in Groningen, waar ze zich zal toeleggen op vragen over de kerk en de onderkant van de samenleving.

Binnenkort zal de vacature voor een nieuwe hoofdredacteur op de website van bureau de Helling verschijnen.

Onze projecten in de media

Zorg

- Tijs Sikma, 'Socialisme, liberalisme, conservatisme en verschillen van gelijkheid in de zorg', *bureaudehelling.nl*, 11.05.2017.

Grondstoffen

- Liesbeth Beneder & Richard Wouters geïnterviewd door Dirk Holemans over ruimtemijnbouw, videokanaal Green European Foundation, www.youtube.com/user/greeneuropeandn/videos, 21/22.3.2017.
- Mieke van der Vegt & Richard Wouters, 'Bescherm de oceanen, Antarctica en de ruimte. Visie van de Europese Groenen op global commons', *bureaudehelling.nl*, 2.4.2017.
- Liesbeth Beneder, 'Fosfaatrecycling is een innovatie die China en India nog hard nodig zullen hebben. Interview met Henry van Veldhuizen', *bureaudehelling.nl*, 19.4.2017.
- Liesbeth Beneder & Richard Wouters, 'Wegwerpeconomie Apple hoort bij grofvuil', in: *Algemeen Dagblad*, 5.5.2017.

Populisme

- Erica Meijers, 'Warum Wilders nicht gewonnen hat und der Populismus nicht überwunden ist', website Heinrich Böll Stiftung Berlin, 29.3.2017.

Religie en secularisme

- Erica Meijers, 'Critique of heaven and earth. Equality, religion and political emancipation according to Karl Marx', tekst lezing *Queens University Belfast, Juli 2016. Gepubliceerd in maart 2017 op rozenbergquarterly.com*.
- Erica Meijers, Europa: christelijk of humaan, tekst van co-referaat jaarlijkse quasimodolezing in Utrecht, 20.4.2017, gepubliceerd op o.a. rozenbergquarterly.com en bureaudehelling.nl.

de Helling

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

BUREAU DE HELLING

Postbus 8008

3503 RA Utrecht

030-23 999 000

> bureaudehelling.nl

INTERIM DIRECTEUR

· Rosalie Smit

MEDEWERKERS

· Anne de Boer

· Anne Janssens

· Erica Meijers

· Richard Wouters

STAGIAIRES

· Linde Jansen

· Tijs Sikma

VRIJWILLIGER

· Liesbeth Beneder

RAAD VAN ADVIES

· Jessie Bokhoven

· Martien Das

· Albert Faber

· Anita de Horde

· Nevin Özütok

· Jeroen Postma

· Theo Verstrael

OVER DE AUTEURS

Judith **Bokhove** (1967) is fractievoorzitter van GroenLinks in Rotterdam. Vanaf 2010 is ze raadslid en sinds 2014 fractievoorzitter. Ze studeerde logopedie aan de Hogeschool Rotterdam. Naast haar raadswork is ze werkzaam als zelfstandig gevestigd logopedist. Ook is ze actief in de gemeenschappelijke spoortuin in haar buurt.

Rico **Brouwer** (1971) is werkzaam in de ICT sector als docent server- en desktop virtualisatie en informatie beveiliging. Bij de Tweede Kamer verkiezingen van maart stond hij op plaats drie voor de Piratenpartij. Ook organiseerde hij de verkiezingscampagne.

Linde **Jansen** (1994) is masterstudent filosofie, politiek en economie aan de Universiteit Leiden, waar ze eerder haar bachelors wijsbegeerte, internationale betrekkingen en organisaties behaalde. Ze is stagiaire bij bureau de Helling.

Erica **Meijers** (1966) is hoofdredacteur van de Helling. Ze studeerde theologie en geschiedenis in Amsterdam, Berlijn en Straatsburg en werkte als journaliste. Vanaf 1 september wordt ze verbonden aan de leerstoelgroep Praktische Theologie van de Protestantse Theologische Universiteit in Groningen.

Thomas **Mertens** (1955) is hoogle- raar rechtsfilosofie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij studeerde theologie in Tilburg en filosofie in Amsterdam. Hij werkte eerder aan universiteiten in Tilburg, Florence, Leiden en Leuven.

Dorine **van Norren** werkt als diplomaat bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Zij studeerde Nederlands en Internationaal Recht aan

de Vrije Universiteit Amsterdam. Zij promoveert in Tilburg en Amsterdam op duurzame ontwikkelingsdoelen en niet-westerse visies op ontwikkeling. Ook blogt en schrijft zij voor diverse websites en kranten.

Pieter **Pekelharing** (1949) heeft jarenlang filosofie gedoceerd aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is co-auteur van *De macht van de megaonderneming*, van Genep 2016 en schrijft nu met Joos de Bloois een boek over het precariaat. Binnen GroenLinks is hij actief in de Permanente Programma Commissie.

Joost **Raessens** (1960) is als hoogleraar Mediatheorie verbonden aan de Universiteit Utrecht. Hij is coördinator van het Utrecht Center for Game Research waarvoor hij onlangs het symposium Ecogames: *Game Research meets Sustainability* organiseerde.

Felix **de Rooy** (1952) is multimediaal kunstenaar, conservator, regisseur, film- en theatermaker, schrijver en oprichter van Cosmic Illusion Productions. Hij studeerde aan de Vrije Kunstacademie in Den Haag en volgde een masteropleiding filmregie in New York. Hij werkt op dit moment aan een documentaire over de Curaçaose surrealist Tony Monsanto.

Mark **Schalken** (1967) ontwerpt de Helling namens bureau De Ruimte en werkt daarnaast als kunstenaar. Hij studeerde industriële vormgeving in Eindhoven, grafisch ontwerpen in Breda en Culturele Studies aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn inhoudelijke blik op zowel beeld als tekst geeft de Helling een sterk eigen karakter.

Bart **Stuart** (1972) is beeldend kunstenaar en samen met Klaar van der

Lippe actief in burospelen, waarin zij op een beeldende manier vorm geven aan sociale processen en projecten op het terrein van ruimtelijke ordening, zowel in Nederland als internationaal.

Hristina **Tasheva** (1976) is fotografe. Ze studeerde economie in Varna, Bulgarije en fotografie aan de Akademie voor Kunst en Vormgeving St. Joost in Breda en de Gerrit Rietveld Academie in Amsterdam. Migratie is een belangrijk thema in haar werk.

Mieke **van der Vegt** (1984) is jurist. Zij werkt als senior beleidsmedewerker bij de rijksoverheid. Daarnaast is zij lid van het partijbestuur van GroenLinks. Als internationaal secretaris vormt zij de verbinding tussen GroenLinks en de Europese Groene Partij.

Martine **Velez** (1968) is journalist en vertaalster. Ze studeerde letterkunde in Berlijn en Parijs en publiceert essays en artikelen op het gebied van Europese cultuurgeschiedenis. Ze woont in Amsterdam met kat en kraai.

Alderik **Visser** (1971) is historicus, onderwijskenner en publicist. Hij werkt als vakspecialist geschiedenis bij leerplanontwikkelaar SLO. Hij is (schrijvend) lid van de programma-commissie van GroenLinks Utrecht voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2018 en lid van de redactie van de Helling.

Richard **Wouters** (1966) is politico- loog en medewerker van Bureau de Helling. Hij houdt zich vooral bezig met grondstoffenpolitiek en de circulaire economie. Eerder werkte hij als adviseur van de Europarlementariërs van GroenLinks.

china: een oefening in kijken

Beeldend kunstenaar Bart Stuart had een klus in China. Hij was daar nooit eerder en keek zijn ogen uit. Wat zie je als westerling in dit Aziatische land? Is het wat het lijkt? Chinese steden vertonen overeenkomsten met die in Nederland, en toch hebben ze andere betekenissen.

In de Chinese stad Shenzhen werk ik met een lokale ploeg arbeiders om grote stalen constructies op te bouwen voor een tentoonstelling. Shenzhen is een 'newtown', net als ons Almere. Alles wat je ziet is in zeer korte tijd bedacht en aangelegd. In 1980 was het een vissersdorp, nu een megapolis. Tijdens het werk leer ik een jongeman kennen. Hij is conceptontwikkelaar voor een grote investeringsbank die ook op grote schaal stadsuitbreidingen doet. Op een avond komen we in gesprek. Hij heeft net twee projecten afgerond in het zuiden van China, nieuwe wijken waar uiteindelijk miljoenen mensen zullen gaan wonen. Zijn bureau deed vooraf eerst onderzoek naar wat mensen nodig hebben. Hoeveel groen/ speelplaatsen voor kinderen/ winkelcentra/ bioscopen et cetera. 'Alles wordt eerst bedacht, gepland en uitgevoerd en dan pas komen de bewoners, zo doen we dat hier in China', vertelde hij. Ik vroeg hem hoe dat dan werkte en of er ook fouten worden gemaakt... 'Nee' is zijn stellige antwoord, 'Wij weten hoe we menselijk geluk moeten vormgeven'. 'Artist impressions', is zijn antwoord op mijn vraag hoe mensen dan worden verleid te kiezen voor zo'n nieuwe stad zonder geschiedenis of reputatie.

Ik bezoek die week nog het gebied waar hij aan had gewerkt. Het voelt als een spookstad, alleen heeft er nog nooit iemand gewoond. En ik verwonder mij: een complete omgeving zonder bewoners

**Tekst & fotografie:
Bart Stuart**



福建省诏安县旅游局宣



广告位: 138 2370





en zonder enig teken van leven... en later wordt dit een buitenwijk als alle anderen.

Tijdens mijn werk begin ik beter om me heen te kijken, op zoek naar beelden van de steden van de toekomst. Regelmatig zie ik de *artist impressions* in de media of op reclameborden. Ze tonen een soort stedelijke fantasieën. Zijn dat verre toekomstbeelden of is het echt? Wat is de betekenis van dit futurisme voor de Chinezen? In de etalage bij commerciële ontwikkelaars staan maquettes met waanzinnige hoogbouw. Het zijn impressies van toekomstig leven in flats zoals wij die niet kennen, in torens van vijfhonderd meter hoog. De gebouwen lichten op als bakens van een nieuwe wereld. Het is alsof de stad nooit meer gaat slapen.

Nu staat daar nog laagbouw en wonen er arme mensen. Hun huiskamers zijn deels op straat omdat de huizen te klein zijn. De roze leggings hangen op straat te drogen, midden in diezelfde stad.

China heeft een duizend jaar oude cultuur en maakt nu een enorme ontwikkeling door op economisch gebied. Er is een mengvorm ontstaan van een communistische regime met hard kapitalisme. De grote billboards van Europese auto's als BMW en Audi zijn indrukwekkend. Niet alleen de nieuwe gebouwen zijn 'larger than life', ook die reclameborden.... imposant grote limousines worden aangeboden als dé auto bij dat succesvolle leven in de toekomstige stad.

Waar komt dat beeld van succes vandaan? En waarom lijken de Chinezen zo gemakkelijk bereid hun rijke culturele tradities in te ruilen voor een modernistische droom van plastic en staal? Voorlopig heb ik geen antwoord

Mijn bouwvakkers lijken niks te hebben met de toekomstige stad. Zij verdienen met een volle dag werken, van 9.00 uur tot soms laat in de avond, omgerekend vijftig euro. Sommigen moeten wel twee uur in de metro zitten om naar de werkplek te komen. Hun werkelijkheid staat ver af van de oplichtende hoogbouw van de maquettes en de billboards met







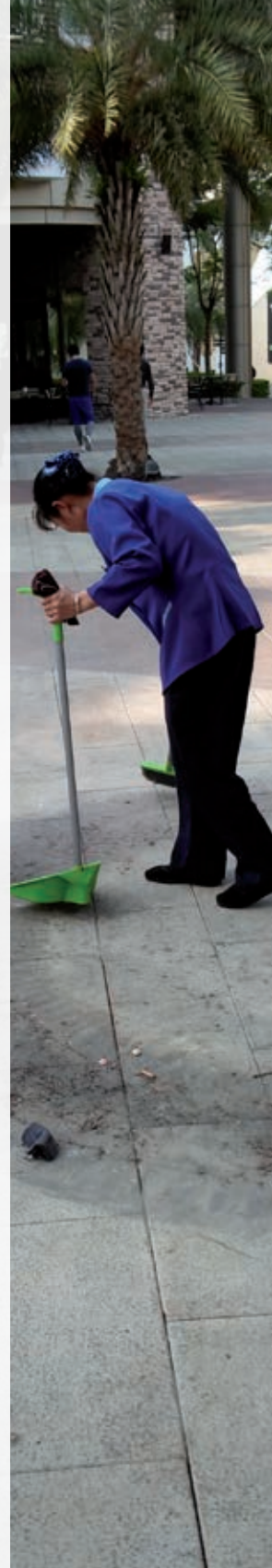
limousine Audi S8.

Net als in de rest van de wereld komen in China veel mensen van het platteland naar de steden, op zoek naar een betere toekomst: naar werk, gezondheidszorg en een goede school voor hun kinderen. Het grote verschil tussen arm en rijk in de steden is dramatisch. Voor de prijs van een koffie in Starbucks werkt een arbeider drie uur. Kunnen mensen die geen miljonair zijn zich die stad van de toekomst eigen maken? Ik kan ze niet goed met elkaar rijmen, die hoge gebouwen van de projectontwikkelaars en het echte leven op de begane grond, op de stoep. De gelikte beelden zijn overal, maar de levens van de gewone mensen blijven veelal ontoegankelijk voor mij.

Bij een tweede bezoek aan de stad, enkele maanden later, zijn er weer talloze bouwprojecten bijgekomen. Het valt me op dat je nooit iemand aan die gebouwen ziet werken; het gebeurt schijnbaar onzichtbaar. Als ik op een dag na het werk een late wandeling maak, zie ik dat het gebeurt als iedereen ligt te slapen. In de nacht verandert de stad in een grote bouwstroom van goederen, bouwvakkers, materiaal, betonpompen, enzovoort. Overdag zie je geen zwaar bouwverkeer omdat dat verboden is.

In gesprekken met mijn bouwvakkers over de toekomst, hoor ik nog iets interessants: in China kan niemand particulier eigenaar zijn van grond. Grond is van het land en dus van iedereen. Je kunt dus wel een gebouw kopen, maar de grond eronder wordt nooit van jou. Een soort erfpachtsysteem. Geweldig, denk ik nog. Maar recent is hiervan afgeweken en zijn er grote stukken grond terecht gekomen bij investeringsbanken en grote ontwikkelaars. Zo blijkt de hele kuststrook van Shenzhen van wel zeven kilometer lang eigendom te zijn van een bank. De haven, de containeroverslag, luxe woongebieden en zelfs hele delen van de stad zelf zijn overgegaan in particuliere handen.

Het nieuws meldt dat China in economisch opzicht nog steeds zeven procent (per jaar) groeit. Er wordt hard gewerkt aan het verwerkelijken van de imposante beelden op de reclameborden.







Zelf hou ik helemaal niet van winkelen of van winkelgebieden. Voor mijn werk bezoek ik enkele grotere nieuwe winkelcentra. Ik ontdek een compleet *entertainment district*, vergelijkbaar met de 'koopgoot' in Rotterdam. Er is een omgeving gemaakt voor een 'totale winkelervaring', inclusief een pizzagalerij en een Duitse Biergarten compleet met worst, bier en meisjes in Dirndljurkjes. Uit de palmbomen komt muziek, nou ja, eigenlijk eerder muzak.

Kunst in de publieke ruimte is er niet in de Chinese steden, wel communistische monumenten als eerbetoon aan eerdere leiders. In die nieuwe winkelgebieden zie ik wel kunstwerken in primaire kleuren, een soort pop-art met grote ijsjes. Of is dat reclame? In een kledingwinkel staat een hele grote neushoorn van papiermaché. Bestaat in deze maatschappij van hyperconsumentisme zoiets als 'kunst in de openbare ruimte'? Hoe ziet die er dan uit?

In een grotere shopping mall zie ik een installatie met een grote zwarte giraf. Het blijkt een pop-up store te zijn van Louis Vuitton. Er wordt niets verkocht.

Ik kijk mijn ogen uit in deze stad, maar begrijp ik wat ik zie? Die vraag stel ik mezelf steeds weer. Ik zie werelden die naast elkaar lijken te bestaan: de oude tradities met de boeddhistische tempels, het oude China met eenvoudige mensen. Daartegenover verlichtte torens, Duitse luxe auto's, waar ook de hele partijtje van de communistische partij in rijdt, en de grote flagshipstores van Prada en Louis Vuitton.

In een restaurant vraagt iemand mij waar ik vandaan kom, er ontstaat een gesprek. De manager vertelt dat Chinezen erg van Hollandse gezichten houden. Er is zelfs een modellenbureau dat zich speciaal op Nederlandse modellen richt. Die zie je dan weer terug op de reclameborden. De Chinese beelden van succes verbazen mij steeds weer.



For you touched
What was me
Found out who I am
A small reflection
Of what you are
So you can never be
Completely lonely
Again

Felix de Rooy, Suriname 1969

